Ville Kivimäki,
Minna Harjula
Antti Malinen
Pasi Nevalainen

Sadan vuoden kansalaisuus: Yhteiskunta, yksilö ja toimijuus

Kansalaisuuden ajatus ja käsite syntyivät 1800-luvulla, mutta varsinainen toimiva kansalaisyhteiskunta rakentui Suomeen vasta 1900-luvun alussa kansanliikkeiden, itsenäistymisen ja kansanvaltaisen perustuslain myötä. Valtiovalta kuului kansalle, tarkemmin sanottuna sen jäsenille eli kansalaisille. Kansalaisuudesta tuli identiteetti, joka yhdisti yksilön, kansakunnan ja valtion. Miten tätä suhdetta on rakennettu ja miten se on muuttunut sisällissodasta tähän päivään? Millaisia eri ulottuvuuksia, rajoituksia ja toimintakenttiä kansalaisuuteen on sadan vuoden ajanjaksolla kuulunut?

Vuosisadan vaihteesta maan itsenäistymiseen suomalaisessa yhteiskunnassa toteutui mullistus, jota voidaan kutsua kansalaisyhteiskunnan synnyksi. Erityisesti vuoden 1905 suurlakon jälkeen ja ensimmäisten eduskuntavaalien mainingeissa kansalaisjärjestöjen joukkokannatus lähti huimaan nousuun. Voimakkaimmin kasvoivat osuustoimintaliike ja poliittinen työväenliike. Vilkkaasti viriävässä kansalaistoiminnassa olivat yhtä aikaa läsnä kaksi ristiriitaista puolta: toisaalta järjestökentän

< Ammattiyhdistysliikkeen suurmielenosoitus Senaatintorilla 3.10.1991 maan syöksyessä lamaan. Samalla paikalla suomalainen kansalaisyhteiskunta on järjestäytynyt ja osoittanut mieltään läpi koko 1900-luvun. *Kansan Arkisto, kuvaaja Pekka Leino 3.10.1991.*

läheinen suhde valtioon ja kansalaisuuden määrittely kuvitellun ”kansan” kautta, ja toisaalta taas aktiivinen ruohonjuuritason toimijuus ja kansakunnan rakentuminen näin myös alhaalta ylöspäin.[1] Esimerkiksi muihin Pohjoismaihin verrattuna suomalainen käsitys kansalaisuudesta ei korostanut oikeutta poliittiseen päätöksentekoon, vaikka työväenliike sitä vaatikin, vaan yksilön sosiaalista olemusta luonnehti kuuluminen kollektiiviseen ja monoliittiseen kansakokonaisuuteen. Kansalaiset yksilöinä jäivät ”kansan” varjoon erityisesti fennomaanisessa retoriikassa mutta myös laajemminkin. Tämä yhdenmukaisuuden ihanne synnytti normatiivisia keskusteluja ”oikeasta kansasta” ja siihen kuulumisesta tai kuulumattomuudesta. Henrik Steniuksen mukaan ”huonosti kehittynyt kyky horisontaaliseen dialogiin” selittää osaltaan myös vuoden 1918 sisällissodan julmuutta.[2]

Autoritaarisen valtion väkivaltamonopolin murtuminen johti pidäkkeettömään väkivaltaan ”kansalaissodassa”, kuten sitä tuolloinkin nimitettiin. Sisällissota oli todellakin suomalaisen kansalaisyhteiskunnan sota, kansalaisten omalähtöisen mobilisaation traaginen kulminaatiopiste, jossa eri tavoin ”yhteistä hyvää” kohti ponnistelevat tahot päätyivät keskinäisen demonisoinnin ja turhautumisen kierteeseen. Sodan seurauksena syntyi paradoksi: kansakunta oli itsenäistynyt, mutta vaivoin vaalittu kuva yhtenäisestä kansasta oli samalla pirstoutunut. Suomalaisten ensimmäinen joukkomobilisaatio demokraattiseen poliittiseen toimintaan päättyi suureen onnettomuuteen, jonka toistumisen pelko varjosti pitkään suomalaista yhteiskuntaa – ja samalla motivoi yhteiskunnallista toimintaa.[3]

Kansanliikkeet loivat Suomen, mutta millaiseksi muodostui suomalaisen kansalaistoimijuuden historia noin sadan vuoden jänteellä itsenäistymisestä eteenpäin? Yhtäältä voimakas valtiokeskeisyys ja toisaalta vapaasti järjestäytyvä kansalaistoiminta muodostavat koko luvun läpileikkaavan jännitteen. Luvun tutkimusaiheena ovat kansalaistoimijuuden yhteiskunnallisesti määrätyt ehdot ja mahdollisuudet sekä kansalaistoimijuus suomalaisen yhteiskunnan muutosvoimana. Erityistä huomiota kiinnitetään niihin murroskohtiin, joissa kansalaisuuden eetos näyttää ottaneen uuden

1 Alapuro ym. 1987; Alapuro 1994.
2 Stenius 2003, 357.
3 Alapuro 2017; Haapala 2018; Siltala 2018.

suunnan: vuoden 1918 jälkitilanne, toinen maailmansota ja sen jälkeinen murros, pientila-Suomen elinehtojen kuihtuminen ja sodanjälkeisen talouskasvun taittuminen 1970-luvulla, 1990-luvun lama ja alkava globalisaatio. Nämä kriisit muodostavat luvun kronologiset taitekohdat.

Kun toimijuutta tarkastellaan kansalaisuuden näkökulmasta, painoa saavat osallisuus ja yhteiskuntaan kuuluminen. Luvussa kiinnitetään erityistä huomiota siihen, kuinka kansalaisuuden rajat ovat eläneet ja kuinka eri ihmisryhmien mahdollisuuksia toimia osana yhteiskuntaa on rajoitettu tai laajennettu. Kansalaisuus on identiteetti yksilön ja valtion välissä. Siihen sisältyy runsaasti toimijuutta, mutta samalla kansalaisuus itse on aivan keskeinen toiminnan kohde: sitä rakennetaan ja tuotetaan eri tahojen ja rakenteiden puolesta. Mitä monimutkaisemmaksi moderni, demokraattinen yhteiskunta muodostuu, sitä vaikeampaa on yksilöidä rajattua toimijoiden joukkoa, joka hegemonisesti pystyisi käyttämään valtaansa ja määrittelemään muiden kansalaisten toiminnan ehdot. Luku on myös kuvaus tästä historiallisesta kehityksestä: kuinka toimijuuden piiri sadan vuoden aikajänteellä samanaikaisesti sekä laajenee ja väljenee että muuttuu anonyymimmaksi. Yksittäisten toimijoiden nimeämisen sijaan olennaisempaa on hahmottaa niitä muuttuvia kenttiä, joilla kansalaistoimijuus toteutuu ja rakentuu.

Maanpuolustaja- ja synnyttäjäkansalaisuus

Itsenäisen Suomen tulevan historian kannalta ratkaisevana tapahtumana voidaan pitää demokraattisen kansalaisyhteiskunnan säilymistä, tai oikeammin vasta vakiintumista, vuoden 1918 jälkeen. Ennusmerkit eivät olleet lupaavia. Sitoutuminen keisarilliseen Saksaan, kuninkaan valinta, vaateet yhä pidemmälle menevästä puhdistuksesta, molemminpuolinen katkeruus sekä 1920-luvun alkuun jatkunut poliittinen väkivalta olisivat voineet pedata autoritaarista valtiota Suomessakin. Kävi kuitenkin toisin: vuodesta 1919 alkaen Suomessa toteutuivat ensi kertaa täysimääräisinä lakiin kirjatut kansalaisoikeudet, tasavaltalainen ja liberaali hallitusmuoto sekä oikeusvaltion muodolliset tunnusmerkit. Monessa suhteessa käytäntö tuli olemaan toinen kuin lakiin sisältyvät ihanteet, mutta vapaan kansalaisyhteiskunnan perustuslaillinen pohja auttoi silti selviämään yli 1920- ja 1930-lukujen yhteiskunnallisten levottomuuksien.[4]

4 Haapala 1995, 250–252; Tikka 2006, 215–221; Hentilä & Hentilä 2016.

Sisällissota jakoi kuitenkin kansakunnan kahtia, ja kysymys kansaan kuulumisesta ja kansalaiselle asetetuista vaatimuksista tuli ajankohtaiseksi. Sodan voittajien taholta kansalaisten toiminnan rajoja määriteltiin poliittisin ja sosiaalisin perustein, ja yhdessä nämä määrittelyt nivoutuivat ihmisen yhteiskuntakelpoisuuden moraaliseksi arvioksi. Näin nähtynä yhteiskunta ei ollut syntymästään tasaveroisten kansalaisten yhteisesti jakama toimintakenttä, vaan hierarkkinen instituutio, jossa toiset olivat yhteiskuntakelpoisempia kuin toiset. Kansalaisuuteen kasvamisen ja kasvattamisen ytimessä oli snellmanilainen näkemys siitä, ettei yhteisen hyvän sisäistänyt ihminen voinut toimia ja ajatella ristiriidassa isänmaan kanssa. Yksilön ja yhteisön edut sulautuivat toisiinsa, tai pikemminkin näistä ensimmäinen sulautui jälkimmäiseen. Tällaisessa mentaliteetissa oli ratkaiseva merkitys sillä, miten isänmaa ja yhteinen etu sekä toisaalta epäisänmaallisuus määriteltiin – ja kenellä oli tässä suhteessa määräävä sananvalta.[5]

Maailmansotien välisen ajan suomalaisuus rakentui voimakkaassa vastakkainasettelussa suhteessa itäiseen suurvaltaan. Huomattava osa suomalaisista katsoi heimosotaretkien (1918–1922) ja Tarton rauhan (1920) jälkeenkin olevansa jatkuvassa henkisessä sotatilassa neuvosto-Venäjän kanssa. Uhkaa vahvisti Moskovassa vuonna 1918 perustettu ja sieltä johdettu Suomen kommunistinen puolue, jonka toiminta tähtäsi vallankumoukseen. Vihollisasetelma ulottui myös maan sisäpolitiikkaan. Vapaasta talonpoikaisuudesta tuli porvarillisen Suomen kansalaisihanne. Tässä poliittisessa tulkinnassa sivistyneistön ja valkoisten talonpoikaissoturien liiton katsottiin pelastaneen Suomen punaiselta hirmuvallalta, jossa teollisuustyöväki ja maaseudun tilattomat olivat hairahtuneet ”vierasperäisen bolsevismin” pauloihin.[6] Välittömästi sodan jälkeen toteutettu torpparivapautuslaki sekä laki lisämaan hankkimisesta (Lex Kallio 1922) pyrkivät osaltaan vahvistamaan maanomistukseen kytkeytyvää isänmaallista talonpoikaiskansalaisuutta. Pienviljelijöiksi muuttuneet eteläisen Suomen torpparit alkoivat ottaa etäisyyttä vanhaan poliittiseen kotiinsa työväenliikkeeseen, mutta toisaalta aivan talollisiakaan ei vielä oltu. Pienviljelijäliikkeestä alkoi muodostua uusi poliittinen ja sosiaalinen toimintakenttä sosiaalidemokraattien ja maalaisliiton välimaastoon. Tällä kentällä ryhdyttiin myös varovasti rakentamaan siltoja vuoden 1918 kokemuksen yli:

5 Ojakangas 2003, 52; Koivisto 2016a.
6 Immonen 1987; Siltala 1985.

sekä talolliset ja entiset torpparit alkoivat molemmat yhä useammin identifioida itsensä ”maanviljelijöiksi” entisen omistukseen perustuneen jakolinjan yli. Rajaa purki osaltaan maaseudulle levinnyt osuustoimintaliike, johon liittyi sekä vanhojen että uusien tilojen omistajia.[7]

Epäisänmaallisiksi leimattujen punaisten joukosta noin 68 000 henkilöä tuomittiin vankeustuomion myötä menettämään kansalaisluottamuksensa eli he eivät päässeet julkisiin virkoihin, luottamustoimiin eivätkä saaneet äänestää. Vaikka kansalaisluottamus palautettiinkin vuoteen 1927 mennessä, sosiaalidemokraateista vasemmalla olevien työväenjärjestöjen toimintaa rajoitettiin 1920- ja 1930-luvuilla kielloin ja vankeusrangaistuksin. Samalla maanalaisesta toiminnasta tuli osa suomalaisten kommunistien kokemusta. Vaikka illegaali toiminta olikin pienimuotoista – lukuun ottamatta kommunistien vaikutusvaltaa ammattiyhdistysliikkeessä –, sen salaperäisyys ja suora kytkös Neuvostoliittoon paisuttivat kommunismin uhkaa oikeiston piirissä. Oikeisto koki maan olevan välittömässä vaarassa, ja kun valkoisten itsenäisyysaktivistien ja vapaussotaveteraanien ydinjoukko oli jo 1910-luvulla kouliintunut radikaaliin toimintaan, otettiin nytkin käyttöön ulkoparlamentaariset suoran toiminnan keinot. Lapuan liikkeen terrori vuosina 1930–1932 määritteli epäisänmaallisiksi kansalaisiksi myös sosiaalidemokraatit ja maltilliset porvarit.

Työväenliike jakautui kahtia sekä sisällissodan perintönä että reaktiona porvarilliseen valtaan: kommunistit ja vasemmistososialistit hallitsivat ammattiyhdistysliikettä, kun taas sosiaalidemokratia kiinnittyi puolueorganisaatioon, edustukselliseen demokratiaan sekä osuustoimintaliikkeseen. Näistä jälkimmäinen muodostikin erittäin merkittävän toimintakentän sotienvälisessä Suomessa: osuusliikkeet (kaupat, kassat, meijerit, myllyt, leipomot ynnä muut) olivat paikallisen taloudellisen aktiivisuuden ilmentymiä. Kun osuusliikkeitä oli kaksi, vasemmistolainen ja porvarillinen, ne olivat myös kilpailijoita keskenään. Poliittisten identiteettien ja yhteiskuntaluokkien toimintakenttien rajat tulivat näkyviksi, kun arki omine osuuskauppoineen, urheiluseuroineen ja työväen- tai seuraintalon tansseineen jakautui erillisiin ja jännitteisiin maailmoihin. Samalla ne silti vahvistivat kiinnittymistä samaan yhteiskuntaan.[8]

Yleinen asevelvollisuus (1919/1922) liitti Suomen niiden modernien kansallisvaltioiden joukkoon, joissa maanpuolustus oli ratkaistu kytke-

7 Alapuro 1994, 260–270.

8 Siltala 1985; Kettunen 1986; Leminen 1996; Koivisto 2016b.

mällä mieskansalaisuus ja asevelvollisuus toisiinsa. Varsinaisen sotilaskoulutuksen ohessa armeijan keskeisenä tehtävänä olikin nuorten miesten isänmaallisen kansalaiskasvatuksen täydentäminen.[9] Paikallisella tasolla armeijaa näkyvämpi osa maanpuolustusta olivat suojeluskunta- ja lottajärjestöt lapsi- ja nuoriso-osastoineen. Järjestöt tarjosivat sotilaallista koulutusta, sotilasharjoituksia, aktiivista urheilutoimintaa sekä iltamia. Koko perheen tavoittavalla aatteellisella toiminnalla oli huomattava rooli paikallisyhteisöjen verkostoissa ja vapaa-ajanvietossa. Verrattuna vastaaviin puolisotilaallisiin järjestöihin muissa Euroopan maissa Suomen suojeluskuntien erityispiirteenä oli, että ne kokosivat yhteen kaikki porvarilliset kansalaispiirit. Tämä teki 1930-luvun alussa mahdolliseksi sen, että voimistuva äärioikeisto saattoi vedota paljon itseään suurempaan aseelliseen taustavoimaan, kun kyse oli kommunisminvastaisesta aktivismista. Toisaalta laaja kannatuspohja piti suojeluskunnat uskollisina demokraattiselle valtiomuodolle, eikä niistä tullut radikalisoitumisalustaa suomalaiselle fasismille. Silti suojeluskunnilla oli tärkeä paikallinen kontrollitehtävä suhteessa vasemmistoon. Ne luokittelivat paikkakuntansa asevelvollisia poliittisen luotettavuuden perusteella, jolloin ”epäluotettavan” kirjoihin päätyminen katkaisi mahdollisuuden reservinupseeri- ja aliupseerikoulutukseen sekä tiettyihin erikoisaselajeihin.[10]

Suojeluskuntalaisuus edesauttoi työnsaannissa, ja osa työnantajista painosti työntekijöitään liittymään paikalliseen suojeluskuntaan. Vastaavasti maan alle ajetut kommunistit olivat ottaneet vahvan aseman suomalaisessa ammattiyhdistysliikkeessä, ja 1920-luvun suurissa lakko-offensiiveissa työmaista tuli politisoituneita taistelukenttiä, joilla kamppailivat keskenään niin työntekijät ja työnantajat kuin myös kommunistit ja sosiaalidemokraatitkin. Lakkorikkurijärjestö Vientirauha puolestaan mobilisoi suojeluskuntalaisen talollisväestön poikia toimintaan ammattiyhdistyksiä vastaan. Järjestön taustalla toimivat sekä työnantajien että lamavuosien oikeistoradikaalin liikehdinnän aktiivit.[11]

Paikallishallinnossa edustuksellisen kansanvallan toimintakenttä säilyi, joskin uhattuna ja rajoitettuna. Yleinen kunnallinen äänioikeus merkitsi paikallisen demokratisoitumisen alkua, joka antoi työväelle, pientilallisille sekä torppareille uudenlaisia vaikutusmahdollisuuksia Maassa oli myös huomattavan monta – yli 150 – vasemmistoenemmistöistä kuntaa,

9 Ahlbäck 2014.

10 Siltala 1985; Alapuro 1998; Nevala-Nurmi 2012; Silvennoinen ym. 2016; Pylkkänen 2001.

11 Kettunen 1986; Koivuniemi 1998.

kun ennen vuotta 1918 niitä ei ollut lainkaan. Merkittävin rajoitus oli se, että kunnallisen ja valtiollisen äänioikeuden ulkopuolelle rajattiin kansalaisluottamuksensa menettäneiden ohella myös köyhäinhoidokit, holhouksenalaiset sekä kunnalliset maksunsa laiminlyöneet.

Kansalaisten jaottelu kelvottomiin ja kelvollisiin sai osaltaan pontta tieteen, hoiva-alojen ja siveystyön ammattilaisten johtamasta rotuhygieenisestä liikkeestä, joka pyrki estämään ”huonon perintöaineksen” leviämisen tuleviin polviin. Kelvollisia yksilöitä kannustettiin perheiden perustamiseen, samalla kun ”yhteiskunnan taakkana olevien” lisääntyminen pyrittiin estämään avioliittokielloilla (1929) ja pakkosteriloinneilla (1935). Kahtiajako näkyi myös yhteiskunnan kokonaisetua ja vastavuoroisuutta korostavassa sosiaalipolitiikassa. Kansaneläkettä (1937) saadakseen vakuutetun piti osoittaa itsekuria ”pakkosäästämällä” etukäteen maksuja. Köyhäintalojen rinnalle rakennettiin mielisairaaloita sekä kasvatus- ja työlaitoksia, joihin yhteiskuntaa rappeuttavaksi luokitellut yksilöt (henkisesti tai fyysisesti sairaat) eristettiin jopa koko eliniäkseen. Viranomaispäätös saattoi ratkaista, millaisiksi kelvottomiksi leimattujen elämän raamit muotoutuivat. Pakkosterilointien kohteeksi joutuivat useimmiten laitoshoidokit, erityisesti alempien luokkien naiset.[12]

Sisällisodan jälkeisessä Suomessa kansalaiset joutuivat tilanteisiin, joissa juridis-hallinnollisin perustein tehtiin ihmisten elämään ja ruumiiseen syvästi vaikuttavia päätöksiä. Eri elämänpiireihin ulottuvaa valtiojohtoista interventiota luonnehtivat pois- ja ulossulkemisen mekanismit. Kuvaavaa ajattelulle on, että heinäkuussa 1918 hyväksyttiin laki, joka mahdollisti valtiorikoksista tuomittujen lähettämisen ulkomaille.[13] Porvarillista Suomea edustavista yhteiskuntaryhmistä löytyi kuitenkin huomattava joukko ihmisiä, jotka muotoilivat ja käänsivät nämä erilaiset järjestysvaltaongelmat sosiaalipolitiikan käsitteistölle ja yhteiskunnallisiksi, modernisaatioon ja teollistumiseen liittyviksi ongelmiksi. Nuoremman polven tutkijat, muun muassa Heikki Waris, halusivat ymmärtää suomalaisten – ja erityisesti ”työmiesten” – sielunelämää ja tuottaa tietoa siitä, miten yhteiskunnan muutokset näkyivät yksilöiden elämisen ehdoissa ja käyttäytymisessä. Yliopistojen rinnalla erilaiset yhdistykset, muun muassa setlementit, tarjosivat kohtaamisen ja yhteistyön mahdollisuuksia eri yhteiskuntaluokkia edustaville tutkijoille ja toimijoille, jotka halusivat sisäl-

12 Mattila 2003; Harjula 2006.

13 Arola 2003, 96.

lissodan jälkeenkin säilyttää keskusteluyhteyden toisiinsa. Waris ja monet muut yhteiskunnan uudistamiseen sitoutuneet tutkijat pyrkivät luomaan käsityksiä tulevaisuudesta, jossa yhteiskuntaluokkien väliset ristiriidat olisivat ratkottavissa ja soviteltavissa rationaalisesti, mikä taas lisäisi kansakunnan elinvoimaa.[14]

Reformistien ajattelussa valtion ja kuntien tuli taata elämisen perusedellytykset ja näin huolehtia kansalaisten toimintakyvystä. Ensimmäisenä valtion tuki kohdistui äiteihin. Kuten eduskunnassa todettiin, huoli väestön laadusta ja määrästä nosti äidit tulevien polvien synnyttäjinä erityisasemaan: ”Yhteiskunnan kunniavelvollisuus on rientää auttamaan niitä äitejä, jotka sille lahjoittavat uutta sukupolvea ja työtätekeviä kansalaisia, äitejä, jotka sen ohella ottavat maan aineellisten arvojen kartuttamiseen tehokkaasti osaa”.[15] Syntyvyyttä edistävää politiikkaa rakensivat lastensuojelu- ja terveysjärjestöjen käynnistämän neuvolatoiminnan ohella maalaiskuntia velvoittava kätilölaki (1920) sekä vähävaraisille maksettu äitiysavustus (1937).[16] Sisällissodan jälkeen eduskunnan porvarillisissa piireissä keskusteltiin tiiviisti siitä, millä keinoin kunnon kansalaisuutta voitaisiin jatkossa tuottaa. Kun välittömissä aikalaisarvioinneissa ruodittiin kansalaiskasvatuksen epäonnistumista, syyttävä sormi osoitti työläisnaisia. Puutteellinen kodinhoito ja huono kasvatus, joka johti turmeltuneen nuorison kasvuun, nähtiin kapinan osatekijöiksi. Punaleskille jaettavaan tukeen rakennettiinkin valvontajärjestelmä, joka antoi kaitsijoille laajat mahdollisuudet tarkkailla myös lasten kasvatusta. Suuri painoarvo punaorpojen kasvatuksessa annettiin myös kansakoululle ja oppivelvollisuudelle, joka astui voimaan vuonna 1921.[17]

Syrjäisellä maaseudulla oppivelvollisuus toteutui pitkällä viiveellä, mutta viimeistään 1930-luvulle tultaessa kansakouluista oli muodostunut maan selvästi tärkein ja kattavin kansalaiskasvattaja. ”Suomalainen syntyi koulutiellä”, kuten historioitsija Saara Tuomaala on tutkimuksessaan tiivistänyt.[18] Koulun oppisisällöissä korostui kansallinen arvomaailma, ja eettis-moraalinen kasvatustavoite läpäisi kaikki oppiaineet aina 1960-luvulle saakka. Suomalaiselta kansakoulunopettajalta vaadittiin esimerkillisyyttä, ja opettajaseminaareihin hakevien oli todistettava nuhteettomuu-

14 Lindberg 2014; Waris 1948.

15 Valtiopäiväasiakirjat 1929 II, Liitteet II, 140, Rah.al. N:o 120 (raha-asia-aloite), 326.

16 Mattila 1999; Harjula 2007.

17 Kaarninen 2009. Tätä ennenkin kansakouluja oli melko tiheässä, mutta koulunkäynti oli pakollista vain kaupungeissa.

18 Tuomaala 2004, 348.

tensa erilaisilla maine- ja käytöstodistuksilla. Vuosien opiskelujen myötä tulevat opettajat omaksuivat keskiluokkaisen elämäntavan ja mallikansalaisen asenteen.[19]

Paikallisyhteisöissään opettajat toimivat – pappien tavoin – paitsi moraalinvartijoina usein myös aktiivisina kansalaisyhteiskunnan toimijoina valtuustojen ja yhdistysten jäseninä. Kansa- ja oppikoululaisten muisteluaineistoissa esiin nousee kristillis-siveellinen, isänmaanrakkautta painottava ilmapiiri; koulujen keskeinen tehtävä oli kasvattaa pojista maanpuolustajia ja tytöistä perheenäitejä. Samalla vaatimattomuus, ahkeruus, omista pyyteistä luopuminen, toisten palveleminen sekä armeliaisuus asetettiin ihanteiksi. Kristillis-isänmaalliset, itsekuria sekä ruumiin ja mielen puhtautta korostavat arvot painottuivat myös monien muiden kasvattavien tahojen toiminnassa. Esimerkiksi partioliike pyrki kasvattamaan siveellisesti, henkisesti sekä fyysisesti vahvoja ja isänmaallisia kansalaisia; erona suojeluskuntien nuorisotyöhön oli varsinaisen sotilaskasvatuksen puuttuminen sekä partioliikkeen lähtökohtainen kansainvälisyys. Vasemmistolaisen työläisnuorisonkin järjestökasvatuksessa korostuivat reippauden, raittiuden, ahkeruuden ja urheilullisuuden ihanteet, vaikka uskonnollisuus ja isänmaallisuus korvautuivat luokkatietoisuuden rakentamisella.[20]

Ajan sosiaalipoliitikot näkivät, että kunnon kansalaisuuden tuottamisessa olennaista oli kodin ja asunto-olojen kehittäminen tasolle, jossa niin miehet kuin naisetkin saisivat kerätä voimiaan, kohottaa kansalaistaitojaan ja kasvattaa terveen jälkipolven. Hyvillä asunto-oloilla oli yhteiskunnallista legitimiteettiä vahvistava merkitys: ”Asunto-olojen pitäisi kehittyä sellaisiksi, että koteja, yhteiskunnan perustusta ja elämäntapojen muodostajia, opitaan rakastamaan”.[21] Kun laki kahdeksan tunnin työajasta (1917) mahdollisti uudenlaisen vapaa-ajankäytön ja elämäntavan, muutoksen uskottiin vapauttavan työläiset luokkaperusteisesta ajattelutavastaan. Asiantuntijat havaitsivat, että työajan lyhentäminen kohensi työntekijöiden terveydentilaa ja lisäsi mahdollisuuksia henkiseen sivistämiseen. Lisäksi tutkimusten todettiin osoittavan, että ”ylen pitkä työaika uuvuttaa ja tylsistyttää työntekijää” siinä määrin, että tuottavuus heikkenee.[22] Tuottavuuden lisäksi työntekijöiden suojelua perusteltiin myös perhe-elämän

19 Rantala 2010, 179–180.

20 Tuomaala 2004; Valtonen 2004, 44–45; Paavilainen 2010; Aatsinki 2018.

21 Similä 1921.

22 Komiteanmietintö 1907: 17a, 56–57.

< Valkoiset kansalaisjärjestöt: lottakurssilaiset ottavat vastaan järjestön johtajan Fanni Luukkosen ja suojeluskuntajärjestön johtajan Lauri Malmbergin Suojeluskuntain päällystökoululla vuonna 1937. *Museovirasto, Pietisen kokoelma.*

ja kasvatuksen näkökulmista. Sosiaalipoliitikko Einar Böök kysyi, eikö lyhyempi työaika antaisi ”isälle, ehkä äidillekin, tarpeellista aikaa ja ennen kaikkea voimaa siihen huoltoon, mikä heidän [– –] on omistettava heidän siemenestään nousseille vesoille?”[23] Suomen Työnantajain Keskusliiton vuonna 1921 työnantajilta keräämien kyselytietojen perusteella vanhemmat työntekijät käyttivät lisääntynyttä aikaansa ”oikein”, esimerkiksi ammattitaidon kehittämiseen tai työväenopistossa käyntiin, kun taas nuorempien aika kului huveihin, kahvilassakäynteihin, politikointiin ja ”työväenyhdistysten kiihoituskokouksiin”.[24] Kysely ja sen pohjalta tehdyt tulkinnat kuvaavat, miten työväen elämästä oltiin kiinnostuneita mutta samalla epäluuloisia, vaikka työläisten vapaa-ajankäyttö alkoi monessa suhteessa muistuttaa keskiluokan tapoja.

1900-luvun alun kansalaisideaali näyttäytyi naisten kohdalla yhteiskunnallisena äitiytenä, jossa keskiluokan naiset pyrkivät valistamaan työläisnaisia oikeanlaiseen perhe-elämään ja kodin piiriin.[25] Sisällissota ja sen jälkeiset vuodet herättivät kuitenkin yleisemmän keskustelun naisten ja miesten välisestä työnjaosta ja velvollisuuksista. Perheenemäntien väsymyksestä käydyssä keskustelussa huomio kiinnittyi arjen ongelmiin ja lukuisten tehtävien luomiin rasituksiin. Ratkaisuja perheenemäntien jaksamiseen haettiin osin samoin välinein kuin palkkatyön alueella, eli kotitöiden rationalisoinnista ja paremmasta organisoinnista. Kotitalouden edistämistyö ei ollut ainoastaan naisten asia vaan yhtä lailla miesten – eliväthän hekin kotitalouden piirissä suurimman osan elämästään.[26]

Kansalaisen ja valtion suhde alettiin hahmottaa 1920- ja 1930-lukujen aikana uudella tavalla. Oikeusoppineet ja sosiaalipoliitikot alkoivat mieltää valtion kansalaisten hyvinvoinnin ja toimintamahdollisuuksien takaajaksi. Valtion toiminta alkoi ulottua yhteiskunnan kaikille osa-alueille. Ensimmäisen maailmansodan seurauksena Euroopan valtiot sulkeutuivat kansalliseen rakennustyöhön. Geopolitiikka, valtioiden välinen kilpailuasetelma sekä erilaiset yhteiskunnalliset tarpeet johtivat siihen, että

23 Böök 1919, 193–194.
24 Mansner 1981, 268–269; Kettunen 1994, 163–165.
25 Sulkunen 1987; Markkola 1994, 131–134.
26 Malinen 2007.

valtiot ottivat aktiivisen roolin talouden ja etenkin teollisuustuotannon edistämisessä paitsi investoimalla myös sallimalla erilaiset kartellit. Vaikka Suomi oli maatalousvaltainen, elinkeinorakenteeltaan takapajuinen ja syrjäinen maa, uskottavan kansakunnan katsottiin tarvitsevan vankan teollisen pohjan. Luonnonvarat tuli valjastaa kehityksen hyväksi, mutta vain valtiolla oli tuolloin tarvittavat resurssit investoida kalliisiin mutta tarpeellisiin tuotantolaitoksiin.[27] Postin, rautateiden, sairaaloiden ja muun perinteisen infrastruktuurin rinnalle perustettiin valtionyhtiöitä hyödyntämään luonnonvaroja eli rakennettiin kaivoksia, paperitehtaita ja voimalaitoksia. Rikkihappo- ja superfosfaattiteollisuus perustettiin tuottamaan lannoitteita kotimaan maatalouden tehostamiseksi. Sama teollisuudenhaara mahdollisti myös räjähdysaineiden valmistuksen ja siten omavaraisen sotatarviketeollisuuden ruutitehtaista konepajoihin. Maanpuolustus oli koulutuksen kanssa valtion keskeisin tehtävä, ja siihen käytettiin 1930-luvun lopulla lähes kolmannes koko valtion budjetista.[28]

Valtion ottama uudenlainen vastuu kansalaisistaan näkyi sosiaalisen lainsäädännön vilkkaana valmisteluna 1930-luvun jälkipuoliskolla. Kansanterveys ja elinolot nostettiin tuolloin laajan virkamiesjohtoisen selvitystyön kohteeksi. Tuloperusteinen, progressiivinen valtion verotus (1920), joka merkitsi tulonsiirtojen käyttöönottoa sosiaalisen tasa-arvon välineeksi, konkretisoi ajatuksen kaikkien kansalaisten yhteisvastuusta. Sosiaalidemokraattien vähemmistöhallitus (1926–1927) ja erityisesti punamultahallitus (1937–1939) on nähty kansan eheytymisen ideologisina merkkipaaluina, jotka laajensivat poliittista toimijuutta. Pyrkimys luokkavastakohtaisuuksien sovitteluun sekä uudenlainen, yhteiskuntakokonaisuutta korostava tulkinta valtion ja yksilön suhteesta vaikuttivat osaltaan siihen, että reformihankkeiden kohteeksi alettiin sisällyttää koko kansa. Murros merkitsi kansalaistoimijuuden ja yhteiskuntakelpoisuuden rajojen laajenemista.[29] Vähäisetkin tulonsiirrot ja laajentuva sosiaaliturva lisäsivät pala palalta vähävaraisten kansalaisten elämänhallinnan mahdollisuuksia.

Sota-aika ja kansalaisuuden murros

Vuosien 1939–1945 sodissa aiemmat kansalaisuusmallit sekä aktualisoituivat että muuttuivat merkittävästi. Väkivallan suhteen sodan raskain taakka

27 Millward 2013; Kuisma 2016; Toninelli 2000.
28 Pulkkinen 2003; Kettunen 2015; maanpuolustusbudjetista Eloranta 2005.
29 Haapala 1995, 180–181; Hannikainen 2012, 42–49; Harjula 2015, 121–143.

osui noin 20–30-vuotiaisiin nuoriin miehiin. Sota-ajan yhteiskunnan koheesiolle oli aivan olennaista, että sotilaiden ja muidenkin kansalaisten uhrauksille voitiin antaa kestävä ja kansakuntaa voimistava merkitys. Ideologian tasolla rintamatoveruudessa ja viime kädessä sankarikuolemassa nähtiin toteutuvan sosiaalisesti ja poliittisesti yhteensitova (mies)kansalaisuuden ihanne, jossa ryhmäkuntaisuudet ja luokkaerot menettivät merkityksensä ja rintamalla oli vain tasa-arvoisia aseveljiä.[30] Näin 1920- ja 1930-lukujen jakoa ”isänmaallisiin” (valkoisiin ja talonpoikaisiin) ja ”epäisänmaallisiin” (punaisiin ja työväenluokkaisiin) kansalaisiin määriteltiin uudelleen. Kun kokonaiset miesikäluokat oli kutsuttu asepalvelukseen, suojeluskuntalaisuuskin menetti merkitystään ja järjestöstä tuli lähinnä byrokraattinen osa maanpuolustusjärjestelmää. Suomen Aseveljien Liiton yliasiamies ja kouluhallituksen pääjohtaja L. Arvi P. Poijärvi tiivisti asevelihengen pohjalta nousevan tulevan ”kansalaisveljeyden” eetoksen seuraavasti:

> Jokainen suomalainen, kuuluipa hän mihin yhteiskuntaluokkaan tahansa, puhuipa suomen tai ruotsin kieltä, tunnustetaan kansansa kallisarvoiseksi jäseneksi, jonka onni ja menestys on kaikkien sydäntä lähellä. Varsinkin ne, joita kohtalo kovimmin on kolhaissut, saavat syvimmän myötätunnon osakseen, ei kuitenkaan almujen ja passiivisuuteen johtavan huollon muodossa, vaan sellaisena henkisenä ja aineellisena tukena, joka panee heidät vapaiden, itsetuntoisten kansalaisten tavoin oma-aloitteisesti yrittämään eteenpäin.[31]

Sitaatissa näkyy jo varhemmin virinnyt ja sota-ajan voimistama reformihenki, mutta samalla se paljastaa uuden ”sosiaalisen mielen” vastikkeellisuuden: yhteiskunnan tuen edellytyksenä oli avunsaajan oma eteenpäinpyrkivä toiminta ja oikea mielenlaatu.

Myös naiskansalaisuuden osalta sota-ajan yhteiskunnassa oli uusia, yhdistäviä piirteitä. Valkoisen lottajärjestön ohessa sosiaalidemokraattiset naisjärjestöt tulivat tärkeäksi osaksi maanpuolustustyötä. Enimmillään yli puolen miljoonan miehen ollessa asepalveluksessa naiset astuivat monille sellaisille työn ja toiminnan aloille, jotka olivat aiemmin olleet lähes yksinomaan ”miehisiä” kenttiä. Pienen sotaa käyvän maan huoli tulevaisuuden väestökehityksestä liittyi sekin maanpuolustuskysymykseen: erityisesti

30 Kemppainen 2006; Kivimäki & Tepora 2012.
31 Poijärvi 1944, 14–15.

vuonna 1941 perustettu Väestöliitto ryhtyi ajamaan perheiden – siis ennen kaikkea lasten ja äitien – toimeentuloa, terveyttä ja kasvatusta edistävää politiikkaa. Asepalveluksen, työvelvollisuuden sekä muiden lakiin perustuvien velvoitteiden lisäksi toisen maailmansodan aika oli kotirintamalla vapaaehtoisen kansalaisjärjestötoiminnan kulta-aikaa. Erityisesti lasten ja nuorten ympärillä askaroi kotirintamalla suuri joukko toimijoita kuten Mannerheimin Lastensuojeluliitto, Punainen Risti, suojeluskuntien, lottien ja työväenyhdistysten nuoriso-osastot, Nuorten Talkoot, Suomen Huolto sekä erilaiset paikalliset yhdistykset.[32] Sota-ajan oloissa tämä ”vapaa” kansalaistoiminta oli itse asiassa hyvin pitkälti valtion koordinoimaa: tässä näkyy Suomelle tyypillinen läheissuhde kansalaisyhteiskunnan ja valtiollisen toiminnan välillä, näiden kahden elimellinen kytkös toisiinsa.

Sota-ajan kansalaisideologian ja yhteiskuntapolitiikan inklusiiviset elementit ovat kiistämättömiä, ja ne liittyivät hyvin samanlaiseen kehitykseen muissakin maissa vuosina 1914–1918 ja 1939–1945: kokonaisten yhteiskuntien mobilisoiminen sotaponnistusten taakse edellytti sosiaalisia ja poliittisia eroja tasoittavaa politiikkaa. Samaan aikaan on huomattava, että yhteiskunnan marginaalissa ja reunoilla kokemus sodasta oli hyvin toisenlainen: myös ankaran poissulkeva politiikka oli osa sota-aikaa. Tämä tarkoitti tiukentuneita otteita niitä kohtaan, joiden katsottiin järkyttävän yhteiskuntajärjestystä tai toimivan suoraan sitä vastaan (kommunistit, toisinajattelijat, rikolliset ja mm. jehovantodistajat). Pois sulkeminen tarkoitti myös kaikkien niukkojen resurssien sitomista yhteiskunnan kannalta välttämättömäksi katsottuun toimintaan. ”Hyödyttömät” ihmiset jäivät tarvitsemansa huolenpidon ulkopuolelle, mikä näkyi erityisesti mielisairaalapotilaiden ja vankien korkeana kuolleisuutena jatkosodan (1941–1944) aikana.[33] Yhteisiä koettelemuksia ja tasa-arvoa korostavasta puheesta huolimatta sota-ajan kansalaisuus määrittyi yhä vahvan hierarkkisesti taloudellisen hyödyn ja poliittisen ”yhteiskuntakelpoisuuden” mukaan.

Toisaalta poliittisen toimijuuden suhteen sota-aika merkitsi suurta murrosta. Viimeistään vuonna 1937 aloittaneesta punamultahallituksesta alkaen sosiaalidemokraatit olivat kasvaneet kiinni maan poliittiseen järjestelmään, mitä talvisodan 1939–1940 kokemus entisestään vahvisti. Jatkosodan päättyminen puolestaan toi takaisin suomalaiseen julkiseen toi-

32 Junila 2012; Laurent 2012.

33 Nuorteva 1987, 187–190; Sysiharju 2012, 87–115.

mintaan vahvan kommunistisen liikkeen ja sen mukana tiukan luokkasotatulkinnan vuoden 1918 tapahtumista. Kun aiempi äärioikeistolainen (tai sellaiseksi tulkittu) toiminta kiellettiin kokonaan, suomalaisen poliittisen toimijuuden reunaehdot liikkuivat syksyn 1944 jälkeen vahvasti kohti keskustaa. Kaiken kaikkiaan Suomen ja Neuvostoliiton välillä solmittu välirauhansopimus syyskuussa 1944 merkitsi suurta murrosta suomalaiselle kansalaistoiminnalle. Laajoja ihmisryhmiä koonneista kansalaisjärjestöistä lakkautettiin suojeluskunnat, Lotta Svärd, Suomen Aseveljien Liitto, ylioppilaiden Akateeminen Karjala-Seura sekä lukuisa joukko pienempiä yhdistyksiä (yhteensä noin 2 500 kappaletta). Uusina järjestöinä perustettiin puolestaan Suomen Kansan Demokraattisen Liiton laaja paikallisverkosto nais- ja nuorisojärjestöineen, suuri joukko ammattiosastoja sekä Suomi–Neuvostoliitto-Seuran alaosastoja. Myös maalaisliitto ja sosiaalidemokraatit perustivat sodan jälkeen runsaasti uusia paikallisosastoja ja työväenyhdistyksiä.[34]

Sota-aikana valtio otti ennennäkemättömällä tavalla kokonaisvastuun yhteiskunnasta ja sen kansalaisten elämän lähes kaikista osa-alueista. Hallintohistorioitsija Seppo Tiihosen mukaan ”sotavaltio” tarkoitti, että ”eduskunta työnnettiin syrjään, kansalaisten perustuslaissa määriteltyjä oikeuksia rajoitettiin ja valtio ohjasi kaikkia talouden lohkoja totaalisesti, sillä maan kaikki resurssit oli varattu sotatalouden tarpeisiin. Valtio vastasi mielipiteenmuokkauksesta alkaen kaikista yhteiskunnan keskeisistä toiminnoista”.[35] Ase- ja työvelvollisuuden lisäksi kansalaisten keskeisenä tehtävänä oli sotaponnistusten rahoittaminen, mikä tarkoitti niin sodan aikana kuin vielä sen jälkeenkin korkeaa verotusta, valtion obligaatio- ja pakkolainoja, inflaatiota, maataloustuotteiden pakkolunastuksia ja lopulta myös maaomistuksen uudelleenjakamista. Pulatalous toi esiin myös rakoilevan ”kansalaismoraalin”, mikä näkyi erityisesti säännöstely- ja omaisuusrikollisuutena. Kun kieltojen ja sääntöjen määrä kasvoi, niiden rikkominen ja kiertäminenkin muuttui arkipäiväiseksi.

Sodan raskaat taloudelliset seuraamukset konkretisoituivat seuraavina vuosikymmeninä. Pula, niukkuus ja jälleenrakennustyön vaativuus rajasivat ihmisten toimintakenttää vain välttämättömimpään. Toisaalta sota-aika vahvisti uskoa talouden sääntelyyn ja ohjailuun sekä yhteiskunnalliseen suunnitteluun.[36] Talousvaikeudet ja sota-aikana syntynyt velka

34 Turunen 2004, 15–17.
35 Tiihonen 1996, 531.
36 Kettunen 1994; Karonen 2015.

löivät leimansa myös valtion taloudenhoitoon. Tämä puolestaan nosti valtionhallinnon sisällä kassakirstun vartijana toimineen valtiovarainministeriön ”superministeriön” asemaan. Sotien jälkeisinä vuosikymmeninä sen tehtävä oli varmistaa, että valtion kassassa oli rahaa edes pakollisiin menoihin.[37] Vahvojen virkamiesten ohjauksessa valtiovarainministeriölle syntyi pakon sanelema valta-asema määrätä muiden ministeriöiden rahankäytöstä pienimpiä määrärahoja myöten. Tätä kehitystä on jälkikäteen tarkasteltu pragmaattisesta näkökulmasta: vaikka rahatilanne kävi useamman kerran kassakriisin partaalla eikä lainanotto ollut läheskään aina mahdollista, valtio onnistui kuitenkin aina selviytymään lakisääteisistä menoistaan, kuten lapsilisistä.

Ankarat sotarasitukset ja pitkään sodan jälkeen jatkunut taloudellinen niukkuus lykkäsivät jo ennen sotaa virinnyttä pohjoismaista sosiaalivaltiokehitystä Suomessa. Sota nosti kansan keskuudesta esiin useita erityisryhmiä – sotainvalidit, kaatuneiden lesket, orvot ja evakot – joiden auttaminen miellettiin yhteiskunnalliseksi kunniavelaksi. Väestöpoliittinen iskulause ”Meitä on liian vähän” tiivisti sota-ajan huolen kansan kohtalosta ja suuntasi samalla toiminnan erityisesti lapsiperheiden tukemiseen. Samalla kun yhteiskunnan apuun oikeutettujen piiri väljeni, kuilu kelvottomien ja kelvollisten välillä alkoi kaventua. Se, että kaikkien sosiaaliluokkien naiset synnyttivät kunnankätilön avustuksella, kävivät äitiys- ja lastenneuvolassa ja laittoivat lapsensa kansakouluun, loi uudenlaista tasa-arvoista kansalaistoimijuutta. Tamperelainen sosiaalitarkkaaja havaitsi kaikille lapsille myönnetyn lapsilisän (1948) poistaneen sosiaalivirastossa asioinnilta köyhäinhoidon leiman: ”se vapautti hirveen paljon perheitä [– –], ne hoksasi, että voi hakee jotain muutakin. Tuli uutta asiakaskuntaa ja nuorempaa”.[38] Äitiyspakkaus ja kansakoulun tarjoama kouluruoka olivat niin ikään perheiden arjessa konkreettisia etuuksia, jotka kertoivat yhteiskunnan huolenpidosta ja kansakuntaan kuulumisesta. Sosiaali- ja terveydenhuollon jatkuvasti laajeneva ammattikunta edusti paikallisyhteisössä uudenlaista asiantuntemukseen perustuvaa toimijuutta, ja kirkonkylien terveystalot ja sosiaalitoimistot kohosivat kunnan- ja koulutalojen rinnalle yhteiskunnan symboleiksi. Kunta hahmottui valtion paikalliseksi toimeenpanoelimeksi, jonka tehtävänä oli itsehallintonsa kautta levittää ”valtiohyvää” kuntalaisille.[39]

37 Heikkinen & Tiihonen 2009.
38 Harjula 2015, 190.
39 Pulma 1996; Laurent 2012; Harjula 2015.

Järjestelmällinen terveysneuvonta- ja valvonta ulottui 1950-luvun jälkipuoliskolla jo sikiövaiheesta nuoruusikään asti. Laajenevan yhteiskunnallisen huolenpidon vastapainona kansalaiselle asetettiin velvollisuus terveyspalvelujen käyttöön. Tiukimmillaan kyseessä oli lakiin kirjattu pakko, joka määräsi lapset kouluterveydenhuollon tarkastuksiin, aikuiset tuberkuloosiseulontoihin, tartuntataudeista epäillyt eristettäviksi ja kaikki kansalaiset rokotettaviksi. Vaikka neuvolakäynnit eivät olleetkaan pakollisia, raskaudenaikaisen tarkastuksen asettaminen äitiysavustuksen ehdoksi toimi porkkanana, jolla äitiys- ja lastenneuvolasta tuli itsestään selvä instituutio kaikkien suomalaisten perheiden elämässä.[40]

Kunnallisten palvelujen rinnalla kansalaiskasvatusta toteuttivat vahvasti myös erilaiset järjestötoimijat ja kirkko, jonka piirissä nuoren sukupolven asevelipapit olivat aktiivisia sosiaalisten kysymysten esiin nostamisessa. Toisen maailmansodan päättymisen jälkeen eri aloilla toimineet, mutta nuorten kasvatuksesta kiinnostuneet tahot pohtivat laajalti, miten sota vaikutti nuorisoon ja toisaalta lasten ja nuorten vanhempiin, erityisesti isiin. Nuorison käyttäytymistä koskevissa analyyseissa nostettiin esille, että lasten kasvatus oli siirtynyt – hieman kärjistäen – kodeilta kaduille ja nuorisolle itselleen. Keskeisenä haasteena nähtiin, miten kasvattaa nuorista sellaisia kansalaisia, jotka kykenevät vastustamaan ”poikasakkien” ja ”tyttösikermien” luomaa sosiaalista painetta. Vuonna 1948 sosiaalipoliitikko Pekka Kuusi kirjoitti teoksessaan *Suomalainen viinapulma*, että yhden ratkaisun tarjosi suomalaisen mieskuvan päivittäminen: nuorukaisten oli kyettävä tuntemaan että ”hieno mies”, ”vahva mies” ja ”reilu jätkä” kykenee hallitsemaan itsensä ja tietämään tekonsa.[41] Aikalaisdiagnooseissa vastuuta uudenlaisten miesten kasvattamisesta osoitettiin äitien lisäksi myös lasten ja nuorten isille, joiden tuli omalla käyttäytymisellään antaa mallia kasvavalle sukupolvelle.

Kun sotien jälkeisinä vuosina vanhempien aika ja voimat kuluivat jokapäiväisestä arjesta selviämiseen, tämä näkyi perheenjäsenten viettämän yhteisen ajan määrässä ja laadussa. Lapset saivat ja joutuivat ottamaan vastuuta omasta ajanvietostaan. Varhais- ja nuorisokasvattajat huolestuivat perhesiteiden löystymisestä, mutta lapsille ja nuorille itselleen kodin ulkopuolinen elämä näyttäytyi monesti tavoiteltavana. Vertaisten kanssa vietettävä aika tarjosi hengähdystaukoja ja elpymisen paikkoja

40 Harjula 2015.
41 Kuusi 1948, 153.

usein ahtaan asumisen, tiukan kurinpidon ja ajoittaisen turvattomuudenkin leimaamasta kotielämästä. Yhteiskunnan silmissä poikkeavan käytöksen osoittamisella saattoi olla nuorille yksilöille merkittäviä ja vakavia sosiaalisia seurauksia, kun esimerkiksi epäsosiaalisena pidetty käytös johti koulukotisijoitukseen. Lisääntyvien polikliinisten ja varhaista tukea tarjoavien palvelujen rinnalla laitoshoito säilytti vankan asemansa sotien jälkeisinä vuosina. Nuorten kokemustodellisuudessa kontrolli ja pakkotoimet saattoivat tuntua kohtuuttomilta. Sodan poikkeusoloissa huomattava määrä lapsia ja nuoria tottui elämään, johon kuuluivat tiuhaan vaihtuvat kasvatusympäristöt ja kasvattajat sekä koulunkäynnin rikkonaisuus ja pitkätkin katkokset. Osalle näistä nuorista paluu vakinaisiin oloihin tuntui vaikealta, varsinkin jos heidän perhe-elämänsä jatkui rikkonaisena. Sota-ajan kasvatit nimettiin ”kurittomiksi”, mutta toisaalta heidän asemansa ja käyttäytymisensä herätti myös ymmärrystä. Lasten ja nuorten nähtiin kärsivän rauhaan sopeutumisen ongelmista.[42]

Sodan päättyminen ja sotilaiden palaaminen rauhanajan töihin ei lopulta tarkoittanut kansalaisuuskäsitysten militarisoitumista, pikemminkin päinvastoin. Eritoten pitkä asemasotavaihe vuosina 1941–1944 toimi suurena sosiaalisena kokeiluna, jolloin hyvin erilaisista taustoista tulevat suomalaiset viettivät kuukausia ja vuosia samoissa korsuissa ja jolloin puolimiljoonaisen armeijan hallinto ja johtaminen edellyttivät uusia toimintatapoja. Tiukkoihin moraalisiin ja juridisiin normeihin, muodollisiin auktoriteetteihin ja ankariin rangaistuksiin perustuvan ajattelun tilalle alkoi tulla joustavuutta, itseohjautuvuutta, tehtäväkeskeisyyttä ja erikoistumista painottavia johtamismenetelmiä. Rintamaupseeri ja myöhempi työpsykologi Erkki Mielonen totesi osuvasti: ”– – hiljaisessa asemasodassa etenkin nuoren upseerin *pätevyys* punnitaan – alaisten huolehtimisen ohella – pikemminkin *työnjohdollisissa* kuin taistelunjohtamistehtävissä.”[43]

Sotilasorganisaation päivitettyä mallia sovellettiin myös rauhanajan tehtävissä sodan jälkeen. Resurssien rationalisointi ja taloudellisen tehokkuuden ihannointi kuuluivat osaltaan sota-ajan opetuksiin. Näillä taidoilla oli puolestaan kysyntää sodanjälkeisillä jälleenrakennus- ja sotakorvaustyömailla. Myös sosiologien ja psykologien ammattitaitoa tarvittiin säännöstelyn ja niukkuuden oloissa. Virastojen asiakaspalvelijat joutuivat tyynnyttelemään hätääntyneitä, lohduttomia, ärtyneitä ja vihaisia

42 Nieminen 1945, 10; Tarjamo 2006.

43 Kivimäki 2012; sit. Mielonen 1968, 33 (alkup. kursiivi).

Helsingin Lastensairaalan neuvolapäivä vuonna 1936. Neuvolan lääkärit ja hoitajat ovat jakaantuneet kahteen ryhmään: toisen vastuulla on lasten painon ja mittojen ottaminen sekä terveydentilan tarkkailu, ja toinen ryhmä, Arvo Ylpön johdolla, kirjaa ja tulkitsee tuloksia. Äidit ja lapset odottavat penkeillä omaa vuoroaan. *Museovirasto, Pietisen kokoelma.*

asiakkaita, jotka olivat kyllästyneitä puutteeseen. Tarve asiakkaiden joustavaan kohtaamiseen ja virkailijoiden kouluttamiseen kasvoi, ja vähitellen kansalaiset saattoivat yllättyä myönteisesti siitä, miten heihin suhtauduttiin, kun he hakivat apua ja etuisuuksia. Sosiologia ja psykologia nousivat uusiksi muotitieteenaloiksi, ja niiden ihmiskuva alkoi sodan jälkeen vaikuttaa työelämän käytäntöihin, koulukasvatukseen, sosiaalipolitiikkaan ja käsityksiin perhe-elämästä. Myös valtionhallinnossa keskeisiä virkoja perinteisesti hallinneet juristit alkoivat saada rinnalleen yhteiskuntatieteilijöitä ja insinöörejä, jotka soveltuivat paremmin hallinnon lisääntyviin suunnittelutehtäviin.[44]

Kenttäarmeijan demobilisaation jälkeen uusia töitä etsi suuri joukko aktiivi- ja reservinupseereita, joita rekrytoitiin valtion ohessa teollisuusyritysten palvelukseen sosiaalipäälliköiksi ja muihin johtotehtäviin.[45]

44 Kivimäki 2012; Ylikangas 1996.
45 Kettunen 1994, 370–371.

Monet sota-ajan kokeneet pitivät mielessään puolustuslaitoksen intressit myös uusissa tehtävissään. Joillekin ammattiryhmille sodanaikainen palvelu samoissa tehtävissä muodosti elinikäisen suhdeverkoston. Sotapalveluksen merkityksestä kansalaisten ammatti-identiteetille kertoo myös se, että sota-ajan tehtävät ja erityisesti johtajakoulutus muistettiin aina tuoda esiin ammattiryhmien matrikkeleissa. Toisaalta pitkän, tappioon päättyneen sodan jälkeen näkyi myös kaikkinainen kyllästyminen auktoriteetteihin ja ihmisten elämää kontrolloiviin säädöksiin, mikä ilmeni muun muassa virkavallan vastustamisena, laajana säännöstelyrikollisuutena sekä armeijainstituution matalana arvostuksena kansalaisten keskuudessa.[46]

Yhteiskunnan rakennemuutos jatkui sodan jälkeen hyvin voimakkaana. Suomessa vaikutti 1940–1950-luvuilla yhtä aikaa kaksi näennäisen vastakkaista trendiä: nopea kaupungistuminen ja maaseudun väestönkasvu. Maan jakaminen evakoille, rintamamiehille ja sotainvalideille – etenkin kahden jälkimmäisen ryhmän kohdalla siis hyvin nuorille ihmisille – merkitsi, että enemmistö sodanjälkeisistä suurista ikäluokista syntyi maaseudulle ja että sotaa seurasi maatalous-Suomen viimeinen kukoistuskausi täpötäysine kansakouluineen ja vilkkaine kylätaajamineen. Silti samaan aikaan maaseudun aikuisväestöä virtasi kasvavalla vauhdilla kaupunkeihin ja muihin kasvukeskuksiin.[47] Valtiovalta edisti teollistamista etenkin syrjäseuduilla. Konkreettisia esimerkkejä olivat aluepoliittisin perustein sijoitetut teollisuuslaitokset, joista tuli merkittäviä työnantajia ja joiden ympärille monet pienet teollisuuspaikkakunnat rakentuivat. Tätä sotien jälkeen jatkunutta valtion aktiivista roolia on luonnehdittu myös ”pakkosäästämiseksi”, joka tarkoittaa, että aiempien rasitteiden, kuten sotakorvausten maksamisen, jälkeen valtiovalta suuntasi ponnistukset uusiin raskaisiin investointeihin. Kenties tunnetuin yksittäinen esimerkki on Urho Kekkosen kirjassaan *Onko maallamme malttia vaurastua?* (1952) esittämä sanoma, jonka mukaan yhteiskunnan oli valtion muodossa tehtävä se, mihin kukaan yksityinen toimija ei omin voimin voinut tai halunnut ryhtyä, mutta mikä kuitenkin oli tarpeellista – ja kansakunnan selviytymisen kannalta välttämätöntä.

46 Kivimäki 2015, 294–300.
47 Haapala 2004.

Modernisoituva yhteiskuntakansalaisuus

Välittömästi jatkosodan päätyttyä suomalaisen ammattiyhdistysliikkeen jäsenmäärä lähti huimaan nousuun. Ammattiyhdistykset olivat sosiaalidemokraattien ja kommunistien välisen valtakamppailun keskeinen taistelukenttä, mutta toiminnan aktivoituminen kertoi myös uudenlaisesta poliittisesta neuvottelutasapainosta työnantajien ja työntekijöiden välillä, minkä tärkeimpänä merkkinä olivat sitovat valtakunnalliset työehtosopimukset. Vuonna 1946 perustettu STTK ja vuonna 1950 perustettu Akava alkoivat laajentaa ammatillista järjestäytymistä niillekin aloille, jotka olivat aiemmin pitäytyneet ammattiyhdistystoiminnan ulkopuolella ja jotka eivät sitoutuneet poliittiseen vasemmistoon tai työväenliikkeeseen. Samaan aikaan myös Maataloustuottajain Keskusliiton (MTK) jäsenmäärä kasvoi rajusti. Valta järjestössä vaihtui kokoomukselta maalaisliitolle, ja MTK siirtyi suurtilallisilta keskisuurten maanviljelijöiden edunvalvojaksi.[48]

”Ammattiyhdistys- tai työmarkkinakansalaisuudesta” tuli yksi merkittävä toimijuuden muoto sodanjälkeisinä vuosikymmeninä. Tämä ei tarkoittanut vain liiton jäsenmaksua, vaan toiminta luottamusmiehinä, työsuojeluvaltuutettuina, toimitsijoina ja aktiivisina rivijäseninä oli osa arkea kymmenilletuhansille suomalaisille. Monet puhtaasti poliittisetkin päätökset siirtyivät eduskunnalta tulopoliittiseen järjestelmään. Jäsenmäärältään voimakkaasti kasvaneiden työmarkkinajärjestöjen sopimusmenettelyssä alettiin 1960-luvulla sopia palkkojen lisäksi myös muista asioista, kuten sosiaalipolitiikan, koulutuksen, asuntotuotannon ja verotuksen kysymyksistä.[49]

Suomessa sotien jälkeinen poikkeuksellisen voimakas talouskasvu perustui perinteisen savupiipputeollisuuden vahvistumiseen. Kansalaiset muuttivat kaupunkeihin ja ympäri maata syntyneisiin teollisuusyhteisöihin. Samalla maaseudun normeihin tottunut väestö urbanisoitui. Vaikka pienten tilojen elinkelvottomuus oli tiedostettu jo paljon aiemmin, uudisraivausta oli sotien jälkeisissä olosuhteissa pidetty välttämättömänä. Toisaalta myös sotakorvausten kohdalla on viitattu välttämättömyyteen: työ ohjasi kansalaisten tarmon tuotantoon ja hyvinvoinnin rakentamiseen, jolloin myös yhteiskuntarauha säilyi. Muuttoliike alkoi heti sodan

48 Bergholm 2005, 55–60, 111–114, 167.
49 Tiihonen 1996, 531.

jälkeen, mutta kiihtyi ”maaltapaoksi” 1960-luvulla. Kaupungistuminen nopeutui, samoin muutto töiden perässä Ruotsiin. Silti Suomessa säilyi vahvana halu pitää koko maa asuttuna. Moni sodanjälkeinen uudisraivaajaperhe koki elämäntyönsä valuneen hukkaan, kun karjanhoito ja maanviljelys eivät enää tarjonneet riittävää elantoa ja pientilat muuttuivat usein käytännössä arvottomiksi.[50]

Työelämässä taloudellisen kasvun vuodet näkyivät työmarkkinoiden rauhoittumisena, joskin 1970-luvun alussa koettiin levottomuuksiakin. Yhteiskuntatieteilijä Raija Julkusen mukaan pyrkimykset työelämän demokratisoimiseen ja henkilöstöpolitiikan kehittämiseen ajoittuvat teollistuneissa länsimaissa vuosiin 1966–1975. Tämän hän liittää pitkän teollisen rauhan syrjäyttäneeseen työntekijöiden vastarinnan nousuun ja ammattiyhdistysliikkeen radikalisoitumiseen. Vanhasta alakohtaisesta työehtosopimusjärjestelmästä siirryttiin 1970-luvulla keskitettyyn tulopoliittiseen päätöksentekoon, jonka puitteissa voitiin yhdellä kertaa määritellä koko ammatillisen työvoiman tulonmuodostus ja yritysten kustannustason raamit pitkällä aikajänteellä.[51]

Työntekijöiden edunvalvonta muuttui aiempaa edustuksellisemmaksi ja heidän sitoutumistaan pyrittiin lisäämään uusin, muun muassa henkilöstöhallinnollisin ja yritysten omien koulutusorganisaatioiden tarjoamin välinein. Julkisuudessa käytiin laajaa keskustelua työelämän ongelmista, työhön kohdistuvien odotusten muuttumisesta ja mahdollisuudesta inhimillistää työtä.[52] Historioitsija Juha Siltalan näkemyksen mukaan työntekijöiden neuvotteluvoima oli suurimmillaan 1970-luvulla, mikä näkyi työelämän sisältöön ja laatuun kohdistuneina vaatimuksina.[53] Työelämän ennustettavuuden rinnalla yleistyivät luottamukselliset suhteet työmarkkinoilla. Työntekijät ja työnantajat kykenivät keskenään solmimaan psykologisia sopimuksia, jossa molemmat osapuolet tiedostivat heihin kohdistetut odotukset. Kuitenkin luottamuksellisten suhteiden ulkopuolelle jäi yhä edelleen ryhmiä, jotka kokivat asemansa epäoikeudenmukaiseksi. Työmarkkinoilla esiintyi vielä 1960- ja 1970-luvuilla syrjintää, joka kohdistui erityisesti naisiin, mutta myös poliittisesti aktiivisiin henkilöihin ja ammattiyhdistystoimijoihin.[54]

50 Haapala & Peltola 2018, 198–203.
51 Julkunen 1987, 216; Alasuutari 2004.
52 Julkunen 1987, 216.
53 Siltala 2004, 62, 72.
54 Kauhanen & Miettinen 2015, 78.

Myös julkisen hallinnon puolella koettiin 1960-luvulla voimakkaita paineita kehittää niin hallinnollista tehokkuutta kuin palvelukykyä. Vaatimukset kohdistuivat ennen kaikkea paikallishallintoon. Sosiaaliturvan uudistukset lisäsivät kansalaisten oikeuksia ja sisälsivät myös näkökulman, jossa valtio palveli kansalaisiaan. Kansalaisen oikeuksia korostava keskustelu nojautui tasa-arvon sekä yksilön edun periaatteisiin: jokaisella yksilöllä piti olla valtiovaltaan nähden samat oikeudet ja velvollisuudet, kun taas pakkotoimista ja yhteisöllisten intressien toteuttamisesta yksilöä vastaan haluttiin eroon.[55] Nuorten lääkäreiden ja yhteiskuntatieteilijöiden perustama Marraskuun liike korosti, että yhteiskunnalla alkoi olla ”yhä enemmän varaa ylläpitää poikkeavia yksilöitä vaatimatta heiltä mitään vastapalveluksia”. Liike toimikin vankien, mielisairaiden ja alkoholistien asianajajana. Avun saamisen tuli olla itsestään selvä ja luonnollinen asiantila, joka ei erotellut kunnon kansalaisia kunnottomista.[56] Valtion tehtäväpiirin voimakas laajentuminen 1960- ja 1970-luvuilla merkitsi oikeussääntelyn kasvua. Samalla kansalaistoimijuus institutionalisoitui. Kenties paradoksaalisesti ruohonjuuritason sosiaaliset kansalaisliikkeet halusivat vaikuttaa vallitseviin oloihin valtiollisten elinten kautta. Esimerkiksi sukupuolten tasa-arvoa edistäneen Yhdistys 9:n piirissä nähtiin, että tasa-arvoasia tulisi parhaiten ajetuksi, jos valtio ottaisi sen huomaansa. Valtiollisen elimen perustamista oli ehdottanut myös vuosina 1966–1970 työskennellyt naisten asemaa tutkiva komitea mietinnössään.[57]

Palvelunäkökulman toteuttamiseksi sosiaalipalvelujen jako muutettiin aiempaa valtiojohtoisemmaksi. Kuntien luottamusmiehet haluttiin korvata sosiaalihuollon ammattilaisilla, ja valtion valvontaa pyrittiin tehostamaan erikoistuneiden keskusvirastojen, muun muassa sosiaalihallituksen välityksellä.[58] Köyhäinhoidon stigma alkoi murtua, kun viimesijainen tarveharkintainen tukimuoto köyhäin- eli huoltoapu muutettiin vuonna 1970 takaisinperittävästä lainasta toimeentuloetuudeksi. Samalla sosiaaliturvan aiheuttama äänioikeuden menetys poistettiin kokonaan lainsäädännöstä. Yksilön autonomia konkretisoitui 1960- ja 1970-lukujen taitteessa, kun avioliittolain ja sterilisaatiolain pakkosäännökset purettiin, aborttilainsäädäntö liberalisoitiin, homoseksuaalisuus dekriminalisoitiin ja myös laitoshoidokkien perusoikeuksiin kiinnitettiin uudenlaista huo-

55 Kuusi 1961.
56 Komiteanmietintö 1971: A 25, sit. 86.
57 Holli 1991, 54.
58 Kröger 1996, 60–63.

miota. Hyvinvointivaltion läpimurto linkittyi siten kansalaisuuden toimintamahdollisuuksien moniulotteiseen uudelleenmäärittelyyn.[59]

Sosiaalipoliitikko Pekka Kuusen *60-luvun sosiaalipolitiikka* (1961) nousi koko vuosikymmenen yhteiskuntakehitystä ohjaavaksi teokseksi. Kirja vakiinnutti ajatuksen sosiaalimenoista tuottavana sijoituksena, jolla epäaktiivinen väestö saatiin integroitua mukaan yhteiskunnalliseen toimintaan. Historioitsija Pauli Kettunen on luonnehtinut aikakauden ”hyvää kehää” laajenevan demokratian, sosiaalisen tasa-arvon ja talouskasvun kudelmaksi. Hyvinvointivaltio päivähoitoineen, peruskouluineen, kansaneläkkeineen, sairauspäivärahoineen, opintotukineen ja terveyskeskuksineen laajeni 1970-luvulle tultaessa kaikkien suomalaisten arkea muovaavaksi ja elämän puitteita rakentavaksi tekijäksi. Uudet etuudet ja palvelut loivat yksilöille uudenlaisia odotushorisontteja ja valinnanmahdollisuuksia, sillä ne tarjosivat turvaverkkoja esimerkiksi avioeron tai uuden ammatin opiskelun aikana. Sosiaaliturvajärjestelmä loi kuitenkin myös uudenlaisia hierarkioita kansalaisten välille. Kun tavoitteeksi asetettiin saavutetun yksilöllisen kulutustason turvaaminen elämän riskien varalta, kaikille yhtäläisten palvelujen ja minimiturvan rinnalle alettiin rakentaa ansioihin ja työsuhteeseen perustuvia lisäetuuksia, kuten työeläkkeet ja työterveyshuolto. Täystyöllisyyden yhteiskunnassa ansiosidonnainen sosiaaliturva muodostui olennaiseksi osaksi sosiaalista kansalaisuutta.[60]

Sosiaalisen kansalaisuuden käsite kattoi piiriinsä myös yhä nuoremmat ikäluokat. Lasten päivähoidon tarpeellisuutta koskevassa keskustelussa nostettiin yhä keskeisempään rooliin myös lasten hyvinvointia ja kasvun ja kehityksen edellytyksiä koskevat näkökannat. Esimerkiksi 1960-luvun komiteakeskusteluissa välittyi uudenlainen huoli niin sanotuista avainkaulalapsista, joille haluttiin turvata turvallinen päivähoito vanhempien työssäkäynnin ajaksi. Raija Julkunen on huomauttanut, että suomalaiset naiset tekivät 1960-luvun alussa palkkatyövalinnan ilman arkielämän sujumista helpottavia sosiaalipalveluja, ennen kaikkea ilman julkisten päivähoitopalvelujen tukea.[61] Yksityinen perhepäivähoito oli pienimuotoista, enemmän naapuri- ja sukulaisapua kuin yrittäjämuotoisesti organisoitua palvelutuotantoa. Työssä käyvien vanhempien lapset tulivat näkyviin hoidotta jäävänä ja turvattomana suurena väestöjoukko-

59 Harjula 2015.
60 Kuusi 1961; Kettunen 2008, 154–162. Ks. myös luku 12.
61 Julkunen 1993, 170.

na.[62] Kun aiemmin nähtiin luontevaksi, että lasten päivähoito järjestettiin vanhempien sisarusten tai työvoiman ulkopuolelle jääneiden vanhusten avulla, niin nyt tällaiseen järjestelyyn katsottiin sisältyvän huomattavia kasvatuksellisia riskejä. Lasten päivähoidon kunnallinen ja valtiollinen järjestely oli väline, jolla elinkeinoelämä sai naisten muodostaman työvoimavareservin käyttöönsä, mutta päivähoitoa tarkasteltiin myös taloudellisena panostuksena, jolla tähdättiin tulevien, terveiden ja sosiaalisesti kompetenttien työntekijöiden ja veronmaksajien kasvattamiseen.

Poliittiselta yleiskuvaltaan sodanjälkeinen Suomi jakautui aina 1980-luvulle saakka lähes tasan ”sosialistiseen” ja ”ei-sosialistiseen” puoliskoon, kuten jaottelu tuolloin kuului. Sosiaalidemokraattien ja kansandemokraattien yhteiskannatus lähenteli 1960-luvun loppuun saakka noin puolta äänestäjäkunnasta, ja merkittävin poliittinen koalitio rakentui keskustapuolueen (aik. maalaisliitto) ja sosiaalidemokraattien varaan. Tämä heijasteli yhteiskunnan sosiaalista rakennetta: suurin osa kansasta kuului joko maaseutuväestöön tai perinteiseen työväenluokkaan. Hyvinvointivaltion rakennustyössä olivat mukana niin sotasukupolvi (synt. n. 1900–1926), välisukupolvi (synt. 1927–1944) kuin suuret ikäluokatkin (synt. 1945–1950). Näissä kaikissa sukupolvissa poliittisena päälinjana oli keskustavasemmistolaisuus. Vaikka 1970-luku muistetaan ”punaisena” ajanjaksona, tosiasiassa vasemmiston vaalikannatus taittui ja kääntyi laskuun. Nuoremmista ikäluokista jatkuvasti yhä pienempi osa äänesti perinteisiä työväenpuolueita, ja sama kehitys on jatkunut näihin päiviin asti. Tämä oikeistolaistuminen ja toisaalta vihreiden läpimurto kolmantena vaihtoehtona tuli näkyviin 1980-luvulla ja edelleen 1990-luvulla, vaikka hiljaisena kehitystrendinä sen voi huomata jo 1970-luvun äänestystilastoissa.[63]

Kasvava hyvinvointivaltio oli siis toisaalta kansalaistoiminnan keskeinen kohde, ja toiminnan tarkoituksena oli vaikuttaa julkiseen vallankäyttöön. Samalla 1960- ja 1970-luvuille ajoittui voimakas uusi kansalaisaktiivisuuden aalto, mikä näkyi lukuisina liikkeinä, muun muassa asunnottomien, ympäristönsuojelun, rauhan ja seksuaalisten vähemmistöjen puolesta. Nuoriso politisoitui omissa järjestöissään, ja suurten ikäluokkien edustajat astuivat jo poikkeuksellisen nuorella iällä merkittäviin poliittisiin asemiin. Toisaalta samaan aikaan kehitys kulki poispäin poliittisesta järjestäytymisestä kohti kuluttajakansalaisuutta. Ostovoiman, vapaa-ajan,

62 Onnismaa 2010.

63 Kivimäki 2015, 308–311.

> Kulutusvalintoja tekevä kansalainen Osuusliike Elannon itsepalvelumyymälässä, joista ensimmäiset avattiin 1950-luvulla. *Museovirasto, Historian kuvakokoelma.*

kaupunkikulttuurin ja matkailun kasvu alkoivat rakentaa kansalaisuutta, joka ei enää määrittynyt samalla lailla suhteessa valtioon, poliittisiin identiteetteihin tai sosiaaliseen luokkaankaan, vaan jolle olivat ominaisia epäpoliittiset elämäntapavalinnat ja ylikansallisen populaarikulttuurin arkikulutus.[64] Poliittista kansalaisaktivismia ja epäpoliittista kuluttajakansalaisuutta yhdisti yhteiskunnan normien ja asenteiden asteittainen liberalisoituminen ja maallistuminen.

Kuluttajakansalainen valtion asiakkaana

Talouskasvun taittuminen 1970-luvulla johti Suomessakin yhteiskunnan kehityksen suunnan muuttumiseen. Talouspoliittinen käänne ja hyvinvointivaltioon kohdistettu ideologinen kritiikki johtivat myös yksilön, kansalaisen ja yhteiskunnan välisen vastuunjaon uudelleenarviointiin. Erityisen suuri muutosvoima on ollut globalisaatio, jonka merkitys on ulottunut yhteiskunnan kaikille osa-alueille. Siitä huolimatta, että aiempaa 1900-lukua leimasivat valtiokeskeisyys ja kansallinen, pienen eliitin johtama kapitalismi, 1960-luvulta alkaen Suomi integroitui selkeästi osaksi yhdentyvää Eurooppaa ja sen talousjärjestelmää. Tämän merkkipaaluja olivat Euroopan vapaakauppajärjestön Eftan ja Euroopan talousyhteisön EEC:n kanssa tehdyt sopimukset 1961 ja 1973. Talouselämän rakenteet kansainvälistyivät merkittävästi siis jo ennen EU-jäsenyyttä 1995. Kotimaisen keskustelun keskiöön nousi Suomen kansallinen asemoituminen suhteessa kansainväliseen kilpailuun.[65]

Käänteelle kohti entistä markkinaehtoisempaa yhteiskuntaa on etsitty selittäviä kiintopisteitä myös kotimaan politiikasta. Keskeisenä on pidetty sosialidemokraattisen puolueen talouspoliittisen linjan ”u-käännökseksi” luonnehdittua suunnanmuutosta.[66] Symbolisesti tärkeä tapahtuma oli puolueen teollisuuspoliittisen hankkeen, Valcon kuvaputkitehtaan epäonnistuminen. Maan talouspolitiikan käännettä, ”uutta konsensusta”, pönkitettiin Hotelli Korpilammen seminaarissa (1977), johon kokoontui maan politiikan ja talouselämän valikoitu kerma. Kun aiemman yhteis-

64 Ilmonen 1998, 16–19; Heinonen 2008.
65 Kuisma 2004; Laine ym. 2019; Haapala 2017, 213–222, 230–235.
66 Tarkka 2002, 117.

OTK
Rekord
CEYLON BLEND
INDIA BLEND

kuntapolitiikan ytimessä oli valtiollinen sääntely ja sosiaalipolitiikan laajentaminen, Kalevi Sorsan toinen hallitus (1977–1979) pyrki parantamaan myös elinkeinoelämän toimintaedellytyksiä.[67] Tärkeä poliittisen historian vedenjakaja oli Urho Kekkosen kauden päättyminen ja Mauno Koiviston nousu tasavallan presidentiksi vuonna 1982.

Talouselämän merkitystä korostanut käänne limittyi kansainvälisiin ilmiöihin, joiden taustalla vaikutti keskeisesti uusliberalistisen ajattelun nousu. Kyseessä ei ole yksiselitteinen teoria, vaan käytännössä uusliberalismilla viitataan eri näkökulmiin, joita taloushistorioitsija Neil Rollingsin mukaan yhdistää ennen kaikkea vastentahtoisuus vahvaa valtiota kohtaan.[68] Keskeinen ajatus olikin siirtää ”pöhöttyneelle” valtiolle kerääntynyttä vastuuta takaisin kansalaisille ja markkinavoimille. Käytännön tasolla uudistuksia ajoivat johtavat virkamiehet. Suomessakin ”uuden julkisen hallinnon” (*New Public Management*) soveltamiseen liittyivät ulkomaiset vaikutteet, yleiset totuudet ja työkalut, jotka yhdistyivät uusliberalistiseen markkinauskoon. Koska yksityisten yritysten katsottiin olevan jo lähtökohtaisesti tehokkaampia kuin julkiset laitokset, oppia tuli ammentaa juuri yksityisen liikejohtamisen keinoista.[69] Tästä seurasi julkisen palvelun ja toiminnan yhtiöittäminen, joka siirsi toteuttamisvastuun monista yhteiskunnan toiminnoista valtiolta yrittäjille. Uuden ajattelutavan mukaan markkinavoimat takaisivat parhaiten kansalaisen edun ”kuluttajana” ja ”asiakkaana”. Myös valtionhallinnossa alettiin käyttää perinteisten juridisten ja yhteiskuntatieteellisten käsitteiden rinnalla markkinatalouden termistöä.[70]

Suomessa uusliberaalit ajatusvirtaukset saivat jalansijaa viiveellä. Myös kokoomuspuolueen keskuudessa thatcherismia vierastettiin aina 1980-luvun jälkipuolelle saakka.[71] Kansainvälinen tutkimus on korostanut, että vaikka nämä muutokset etenivät Euroopassa – osin poliittisten järjestelmien erojen vuoksi – eritahtisesti, markkinaliberalististen arvojen nousu oli kuitenkin tosiasia. Suomessa rakenneuudistukset alkoivat realisoitua 1980-luvun mittaan. Näkyviä toimia olivat rahamarkkinoiden vapauttaminen (esim. kansainväliset luotot 1986) sekä ensimmäiset valtionyhtiöiden osakeannit eli osittaiset yksityistämiset. 1990-luvun alussa

67 Saari 2010; Outinen 2015.
68 Rollings 2013.
69 Yliaska 2014.
70 Vartola 2006.
71 Vares 2017, 315.

julkisen hallinnon uudistuksia olivat valtion palvelujen (kuten posti- ja telelaitoksen sekä rautateiden) liikelaitostaminen, tulosjohtamisen ulottaminen hallintoon sekä aluehallinnon uudistaminen.[72] Jo käyntiin päässeet uudistukset saivat lisää vauhtia 1990-luvun alun lamasta, Berliinin muurin murtumista seuranneesta maailmanpolitiikan käänteestä sekä Suomen nopeasta liittymisestä Euroopan unioniin. Poliittisesti merkittävänä etappina voidaan pitää kokoomuksen vaalivoittoa ja Harri Holkerin sinipunahallitusta (1987–1991). Mullistusten keskellä länsimaisen demokratian ja markkinaliberalismin voittokulku näytti vääjäämättömältä.

Julkisen sektorin ja palvelurakenteen uudistusten tarkoitus oli – tarkastelijasta riippuen – joko pelastaa tai hävittää hyvinvointivaltio. Huomio keskittyi kustannuksiin; arvostelijoiden mukaan hyvinvointivaltio oli perusrakenteiltaan vanhanaikainen, byrokraattinen, tehoton ja kansalaisia passivoiva. Raija Julkusen mukaan 1990-luvun sosiaalipolitiikan uudistukset tarkoittivat siirtymistä hyvinvointivaltion laajentumisen jälkeiseen aikakauteen. Vaikka kansalaisten huomio ja huolet kohdistuivat julkisen talouden rajuun, ”välttämättömyyden sanelemaan” leikkauspolitiikkaan, tärkeämpää oli kuitenkin sosiaalipolitiikan perusteissa tapahtunut muutos: universalismista siirryttiin kohti tarveharkintaa ja julkisen vastuun ihanteeksi nostettiin yksilön vapaus ja omavastuu. Uuden talousretoriikan myötä sosiaali- ja terveydenhuoltoa ei enää nähty kansakunnan rakentamisena ja tulevaisuuden investointina vaan rasitteena ja menoeränä. ”Yhteiskuntaan luottava kansalainen” muuttui ”oikeuksistaan tietoiseksi sosiaalipolitiikan kuluttajaksi”. Murros edellytti kuluttajakansalaiselta uudenlaista kykyä sekä aktiivisuutta palvelujen valintaan ja oikeuksiensa peräämiseen. Vastikkeettomien avustusten oikeutus kyseenalaistettiin. Varsinkin työttömät asetettiin aktivointitoimien kohteeksi, ja vähimmäisetuuksien saaminen edellytti sitoutumista tarjottuun aktivointiin.[73]

Vaikka kansalaisten tasa-arvo kirjattiin julkilausuttuna tavoitteena perustuslakiin (1995/1999), käytännön ratkaisut loivat kuitenkin sosiaalista eriarvoisuutta. Esimerkiksi terveyskeskusmaksujen palauttaminen vuonna 1993 merkitsi, että työttömät ja eläkeläiset joutuivat maksamaan lääkärikäynneistä, mutta hyvässä palkkatyösuhteessa olevat pääsivät edelleen ilmaiseksi työterveyslääkärien vastaanotolle. Valtionohjausta purettiin ja kunnat saivat lisää vapautta palvelujen toteuttamiseen, jolloin

72 Temmes 2003.

73 Julkunen 2001, 9; 2006, 190–191, 196.

paikalliset erot kasvoivat ja syrjäseutujen asukkaat jäivät niukkenevien palvelujen varaan. Palvelujen ja etuuksien leikkaukset aiheuttivat väliinputoamisia, jotka koettiin hyvinvointivaltion lupausten pettämiseksi. Kun sairausvakuutuksen minimipäiväraha muuttui universaalista etuudesta tarveharkintaiseksi (1996–2001), muutos vaikutti eniten mielenterveysongelmaisten nuorten aikuisten toimeentuloon. Lamavuosien massatyöttömyys sai suomalaiset kaduille, mutta muutoin aktiivinen vastarinta jäi leikkausten vääjäämättömyyttä korostavan retoriikan myötä verraten vähäiseksi. Pitkäaikaistyöttömät, pätkä- ja silpputyölliset, pitkäaikaissairaat sekä muut tarveharkintaisten tukien varassa elävät olivat heterogeeninen ja järjestäytymätön kansalaisjoukko, joiden mahdollisuudet oikeuksiensa puolustamiseen olivat heikot.[74]

Vahvistunutta uskoa markkinamekanismin ja uuden sääntelyn voimaan kuvaa se, että jopa aiemmin strategisesti tärkeinä pidettyjä luonnollisia monopoleja siirrettiin yksityiseen omistukseen. Globalisoituvassa taloudessa yritysten oli mukauduttava muuttuviin pelisääntöihin. Markkinoiden integraatio, yritysten kansainvälistyminen ja lopulta niiden toimintojen hajautuminen ympäri maapalloa tekivät monista kotimaisista yrityksistä globaaleja toimijoita. Vaikutuksen suunta oli paitsi politiikasta yrityksiin, myös yrityksistä politiikkaan. Selkeimmin muutos näkyi valtion omissa yhtiöissä, jotka oli alun perin asetettu suojelemaan kansallisia tarpeita maailman arvaamattomia tuulia vastaan, mutta joista itsestään tuli monikansallisia liikeyrityksiä.

Toisen maailmansodan jälkeisen taloushistorian tärkeimpiä kehityspiirteitä ovat olleet talouden kasvu, elintason nousu ja niihin liittynyt kulutustottumusten muutos: välttämättömyyksien, kuten ruoan, sijaan yhä suurempi osa kulutuksesta on ohjautunut palveluihin. 1990-luvun lamaa seurasi Nokia-Suomen nousu, ja Suomi profiloitui korkean teknologian maaksi. Menestys kohotti myös kansallista itsetietoisuutta. Vielä 1980-luvun jälkipuolella ”jupeista” (*young urban professionals*) puhuttiin ehkä huvittuneeseen tai halventavaan sävyyn, mutta kymmenen vuoden kuluessa Nokian insinööreistä tuli eräänlaisia teknologiatalouden sankareita. Kun työttömyys laski 1990-luvun laman jälkeen tuskallisen hitaasti, samalla tuloerot kasvoivat Suomessa nopeammin kuin OECD-maissa keskimäärin. Ajoittain keskusteluun nousivat pohdinnat ”työelämän kurjistumisesta”.[75]

74 Kallio 2010; Metteri 2012; Harjula 2015.
75 Siltala 2004; Blomberg ym. 2002.

Muutos on näkynyt myös kansalaisen arjessa. Sen lisäksi, että perheiden sisäinen työnjako on hitaasti tasa-arvoistunut, perhe on nähty kasvavassa määrin kulutusyksiköksi, ei enää niinkään moraaliseksi tai työnjaolliseksi perusyksiköksi. Erityisesti nuorison vapaa-ajan käytössä on tapahtunut suuri muutos. 1900-luvulla nuoren kansakunnan identiteettiä rakennettiin huippu-urheilun ja liikunnan varaan, mutta viime vuosikymmeninä liikunnan määrä on vähentynyt radikaalisti. Eräs selitysmalli on löydetty yhteiskunnan vaurastumisesta. Siinä missä vielä sotien jälkeisten sukupolvien nuoret asuivat ahtaasti ja käyttivät vapaa-aikansa erilaisissa ulkoharrasteissa, nykypäivän nuorilla on paljon muita mielenkiinnon kohteita. Lasten asema perheen sisällä on muuttunut, jolloin lasten vaikutus perheen kulutustottumuksiin, etenkin elintarvikkeiden ja päivittäistavaroiden kulutukseen, on kasvanut. Viime vuosikymmeninä etenkin urbaanista shoppailevasta nuorisosta on tullut uusi markkinavoima. Yli kymmenenvuotiaat lapset käyttävät itse merkittäviä summia omaa rahaa.[76]

Suomalaisten aktiivinen osallistuminen järjestö-, ammattiyhdistys- ja puoluetoimintaan on vähentynyt huomattavasti – tai ainakin ihmisten sitoutumisen aste järjestötoimintaan on selvästi heikentynyt. Aiemmin tärkeiden poliittisten iltamien suosio on laskenut marginaaliin, samoin sosiaaliseen luokkaan ja poliittiseen identiteettiin liittyvän järjestöelämän merkitys kansalaistoimijuuden areenana on vähentynyt. Poliittista aktiivisuutta kuvaa, että eduskuntavaalien äänestysprosentti on pudonnut 1960-luvun huippuvuosista yli 15 prosenttiyksikköä. 2020-luvun alussa näyttää siltä, että 1960- ja 1970-luvuilla nuoruutensa viettänyt ikäluokka on viimeinen ”järjestösukupolvi”, joka on vielä voimakkaasti kiinnittynyt yhteiskunnalliseen toimintaan ja poliittiseen puoluejärjestelmään periaatteiltaan samassa muodossa kuin suomalaisen kansalaisyhteiskunnan alkuvaiheissa 1900-luvun alussa. Erilaisia yhdistyksiä perustetaan kyllä edelleenkin Suomessa ahkerasti. Mutta aiempaan, lähes kaikki elämänalueet kattavaan järjestöelämään verrattuna nykyaikaa leimaa kevyt sitoutuminen ja vain pienen persoonallisuuden osan investointi yhdistystoimintaan. Järjestäytymisen mallit ovat kansallisen perinteen sijaan kansainvälistä alkuperää, ja useimmin kyse on kollektiivisten pyrintöjen sijaan yksilön harrastuksista, jotka liittyvät itsensä kehittämiseen, kuluttamiseen tai elämäntapaan.[77]

76 Junnila 2005.
77 Siisiäinen 2004.

Ammatillinen järjestäytyminen kuitenkin yleistyi 1990-luvun laman aikana, jos katsotaan vain maksavaa jäsenmäärää. Järjestäytymisaste on säilynyt erittäin korkeana, ja 2000-luvulla edelleen yhdeksän kymmenestä työntekijästä kuului Suomessa joko ammattiliittoon tai työttömyyskassaan, mikä on kansainvälisesti poikkeuksellista. Myös monet perinteiset instituutiot, kuten yleinen asevelvollisuus, ovat eläneet ajassa. Esimerkiksi siviilipalveluslainsäädäntö ja naisten vapaaehtoinen varusmiespalvelus (1995) ovat heijastelleet toisaalta uudenlaista individualismia ja valinnanvapauden kasvua ja toisaalta sukupuolten välisen eron kaventumista. Perinteisten poliittisten vaikutuskanavien rinnalla uudet puolueet sekä erilaiset yhden asian kansanliikkeet ovat ajoittain keränneet huomattavia kannattajamääriä, myös erilaisten kansalaisaloitteiden taakse.

Vuosisadan suurin tekninen innovaatio, sähköinen tiedonsiirto, on mahdollistanut täysin uudenlaisen osallistumisen sekä ”kansalaisuuteen” (asiointi julkisen vallan kanssa) että perinteisen kansalaisuuden ulkopuolelle jäävään toimintaan. Historiantutkija Jukka-Pekka Pietiäinen on kuvannut maailmansotien välistä aikakautta ”tiedonkulun demokratisoitumisen” aikakautena, jolloin kirjetaksat laskivat, postinkulku ulottui lähes koko maahan ja viestien lähettäminen ja vastaanottaminen arkipäiväistyivät.[78] Toisaalta puhelin yleistyi kotitalouksissa vasta vuosisadan jälkipuoliskolla. Historiallisessa katsannossa kehitys on ollut erittäin nopea.[79] Siinä missä 1900-luvun alkupuolella suuri osa suomalaisista eli syrjässä, viiveellä ilmestyvien tiedonlähteiden varassa, uudella vuosituhannella lähestulkoon jokaisella suomalaisella on taskussaan laite, joka mahdollistaa reaaliaikaisen tiedonsiirron. Kansalaisilla on 2000-luvulla ennennäkemättömät mahdollisuudet hankkia ja levittää tietoja tai mielipiteitä sekä verkostoitua ja organisoitua. Samalla kommunikaatiosta ja mediasisällöistä on kehittynyt merkittävä liiketoiminnan muoto.

Tarjonnan kasvu ja markkinaehtoisuus ovat kääntäneet myös perinteisen median tarjonnan asiakaslähtöiseksi. Radiota hallitsi 1980-luvulle saakka kansallinen yleisradiomonopoli, joka saattoi käytännössä päättää, mitä kansa kuunteli. Amerikkalaistyylinen kaupallinen radio yleistyi Euroopassa vuosikymmenen mittaan. Suomessa kaupallinen radiotoiminta käynnistyi vuonna 1985. Suomalaisen radiotoiminnan tutkijan Pentti Kemppaisen mukaan syitä Yleisradion monopolin murtumiseen voidaan

78 Pietiäinen 1988, 388.

79 Ojala & Nevalainen 2019.

hakea teknologiasta, joka mahdollisti uudet palvelut, sekä aiempaa sallivammasta poliittisesta ilmapiiristä.[80] Vielä tärkeämpi näkökohta on, että kilpailun myötä kuuntelijaluvuista tuli onnistumisen mittari ja toiminnan elinehto, jolloin ohjelmatarjonnassa siirryttiin lähettäjäkeskeisestä ja valistavasta toimintatavasta kuuntelija- ja kuluttajakeskeiseen malliin. Mediatarjonta lisääntyi 2000-luvulla varsinkin uusien kaupallisten televisiokanavien myötä. Samalla sähköisen median kehitys johti perinteisen median kriisiin ja kaupallisuus ja yksilökeskeisyys alkoivat leimata kulttuuritarjontaa yhä enemmän.

Onko 1970-luvulta alkanut länsimaisen liberaalidemokratian voittokulku todellisuutta jatkossakin? Syyskuun 2001 New Yorkin iskuja seuranneet terrorismin vastaiset sodat ja terrorismin uhka muuttivat maailmanpolitiikan suuntaa kasvavasta yhteistyöstä kohti kasvavaa vastakkainasettelua. Tavallaan on palattu kylmän sodan asetelmiin. Alati laajenevien vapauksien sijaan keskusteluun on noussut valvonnan lisääminen ja oikeuksien rajoittaminen – kansalaisten turvallisuuden nimissä. Vuonna 2007 puhjennutta finanssikriisiä seurannut maailmanlaajuinen lama, hidastunut talouskasvu, useita länsimaita koskeva kestävyysvaje sekä väestörakenteen muutos haastavat elintason kasvun. 2000-luvun ensimmäiset vuosikymmenet ovat paljastaneet syventyvän globalisaation kasvot: ilmastonmuutosta, epidemioita, elintasoeroja tai kaukaisiakaan sotia ei voida pitää ”toisten ongelmina”. Näitä ilmiöitä ei voida pysäyttää valtioiden rajoille. Lähihistorian tapahtumat asettavat kansalaisuuden käsitteen perusteet koetukselle. Samoin vuonna 2019 alkanut koronaviruspandemia asettaa sekin aivan uusia kysymyksiä valtion ja yksilön suhteelle esimerkiksi vapauksiin, vastuisiin ja velvollisuuksiin liittyen. Terveys ja kansalaisuus liittyvät jälleen vahvasti yhteen.

Kansalaisuuden muutos ja jatkuvuus

Kun kansalaistoimijuutta Suomessa tarkastellaan noin sadan vuoden aikajänteellä itsenäistymisestä 2000-luvulle, on pitkälti näkökulmakysymys, korostuvatko ennemmin muutokset vai jatkuvuus. Valtio ja kansalaisten suhde siihen on edelleenkin keskeinen toimijuuden määrittäjä suomalaisille. Voidaan jopa nähdä, että toisen maailmansodan jälkeen alati kasvanut (hyvinvointi)valtio on 2000-luvulla merkittävämmässä roolissa

80 Kemppainen 2001.

ihmisten arjessa kuin koskaan aiemmin. Verotuksen, tulonsiirtojen, terveydenhuollon, päivähoidon, koulutuksen, työmarkkinoiden, sosiaaliturvan ja monien muiden yhteyksien kautta valtio ja kunnat määrittelevät edelleen ratkaisevalla tavalla kansalaisuuden toimintapiiriä ja ulottuvuuksia. Suomalainen poliittinen järjestelmä perustuu edelleen samaan yleiseen äänioikeuteen, edustukselliseen demokratiaan ja puoluemuotoiseen järjestäytymiseen kuin itsenäistymisen alussakin. Monista muutoksista huolimatta nuorten suomalaismiesten enemmistö – nyt yhdessä monien nuorten naisten kanssa – suorittaa varusmiespalveluksensa käytännössä samojen periaatteiden mukaan kuin vuonna 1919 säädetyssä asevelvollisuuslaissa. Vaikka nationalismin loppua ideologiana on enteilty jo pitkään, sen merkitys ”kansalaisuuskontona” on yhä voimakas, ja 2000-luvulla etninen kansallismielisyys on kasvanut vastareaktiona Euroopan unioniin, talouden globalisaatioon ja maahanmuuttoon.

Samaan aikaan on tärkeää kiinnittää huomiota myös olennaisiin yhteiskunnallisiin muutoksiin. Edellä mainittu varusmiespalvelus toimii tästä hyvänä esimerkkinä. Ennen toista maailmansotaa ja vielä pitkään sen jälkeenkin puolustusvoimat korosti rooliaan nuorten miesten kansalaiskasvattajana, joka opetti varsinaisen sotilaskoulutuksen lisäksi muita kansalaishyveitä, kuten isänmaallisuutta, moraalista ryhtiä, uskonnollisuutta ja uhrieetosta. Nykyarmeijassakin nämä elementit ovat jossain muodossa läsnä, mutta kansalaiskasvattajan sijaan puolustusvoimat viittaa ennemmin itseensä Suomen suurimpana ”kuntokouluna”, jossa vaalitaan terveitä elämäntapoja ja pidetään yllä nuorten fyysistä ja psyykkistä toimintakykyä. Uskonnollis-moraalisen kasvatuksen sijaan armeijassa korostetaan työelämässä hyödyllisten erikoistaitojen oppimista ja hyödyntämistä. Vielä olennaisempi muutos on, ettei kokonaisten (mies)ikäluokkien kutsuminen armeijan harmaisiin ole enää valtiollekaan mikään itseisarvo, eikä varusmiespalveluksen suorittaminen enää kytkeydy täysivaltaiseksi kansalaiseksi hyväksymiseen. Kyse on kansalaisten valinnanvapauden noususta arvoksi itsessään sekä siitä, että nykyaikainen armeija haluaa nähdä itsensä tehokkaana ja virtaviivaisena organisaationa, joka keskittyy maanpuolustukselliseen (ja yhä enemmän kansainväliseen) ydintehtäväänsä, eikä siis sitoudu entiseen tapaan kansalaiskasvatuksen kaltaisiin tehtäviin.

Demokraattisen kansalaisuuden eetos, valtiokeskeinen käsitys toimijuudesta, yksilönvapauksien kehittyminen ja kansalliseen solidaari-

suuteen vetoaminen ovat olleet keskeisiä toimijuutta ohjaavia pontimia suomalaisessa yhteiskunnassa viimeisen sadan vuoden aikana. Vaikka ne ovat olleet osin vaikeassakin jännitesuhteessa keskenään, voidaan kaikkien neljän tekijän nähdä risteytyvän hyvinvointivaltion rakentamisessa, 1900-luvun suurimmassa suomalaisessa yhteiskuntahankkeessa. Yhdessä 1960-luvulta alkaneen elintason nopean nousun kanssa hyvinvointivaltio on vapauttanut kansalaisiaan äärimmäisistä taloudellisista, sukupolvelta toiselle periytyvistä pakkovalinnoista. Yhä uusien, valinnaisten toimintamahdollisuuksien avautuminen on samalla luonut lukemattomia uudenlaisia toimintakenttiä, joita yhteiskunnallisuutta ja valtio-osallisuutta korostava kansalaistoimijuuden käsite ei enää välttämättä kata. Nykyhetkessä onkin syytä pohtia, vieläkö kansalaisuus määrittää suomalaisten itselleen keskeiseksi kokemia toimijuuden muotoja ja kenttiä – ja miten kansalaisuus Suomessa koetaan.

Kansakuntaan ja yhteiskuntaan kuulumisen näkökulmasta merkittävä muutos on se, että yhä useampi suomalainen asuu yksin eikä kiinnity työelämään tai muihin sosiaalisiin verkostoihin, ei edes asuinpaikkaansa, yhtä tiiviisti kuin ennen. Kasvava osuus aikuisikäisistä suomalaisista on perinteisessä mielessä ”ammatittomia”: yhteen laskettuna opiskelijat, eläkeläiset ja työttömät muodostavat jo maan suurimman ”elinkeinoryhmän”. Samalla yksinäisyys on havaittu uudeksi, köyhyyteen ja huono-osaisuuteen nivoutuvaksi yhteiskunnalliseksi ongelmaksi.[81] Tilanne herättää kysymyksiä juuri kansalaisuuden suhteen. Jos yhä suurempi joukko suomalaisista on sekä poissa työelämästä että jäänyt syrjään poliittisesta ja muusta sosiaalisesta osallisuudesta, mitä katetta kansalaisuuden käsitteellä heidän kohdallaan on? Samalla on kuitenkin muistettava, että juuri edellä mainittujen ”ammatittomien” kohdalla vapaa kansalaistoiminta ja jo tyypillisiksi muuttuneet ”epätyypilliset” työt ovat usein tärkeä osa arkea. Lisäksi osa suomalaisista on aina ollut kansalaisuuden rajoilla tai sen ulkopuolella – joko vapaaehtoisesti, tilapäisesti tai pakosta. Kansallisvaltion rajat eivät myöskään ole olleet ihmisten toimijuuden rajoja.

Jako kansalliseen ja kansainväliseen palauttaa mieleen luvun alussa esitellyt teemat suomalaisen kansalaisyhteiskunnan alkujuurista. Hieman kärjistäen nähtävissä on kiinnostava keikaus. 1800-luvun lopun ja 1900-luvun alun kansallisen herätyksen kokenut yläluokka kohdisti toiveet ja odotukset kuvittelemaansa Suomen kansaan, joka kuitenkin ”hairahtui”

81 Haapala 2006, 111–112; Saari 2016.

kansainväliseen luokka-ajatteluun ja ”epäsuomalaiseen” kapinointiin. Nyt 2000-luvun taloudellinen, poliittinen ja kulttuurinen eliitti tähyää Eurooppaan, Aasiaan ja Amerikkaan: suomalaisuus on parhaimmillaan vientibrändi, mutta kansa itse edustaa muutosvastarintaa ja ajastaan jäänyttä ”impivaaralaisuutta”. Ensimmäisestä asetelmasta seurasi katkera välirikko vuonna 1918, jälkimmäisestä asetelmasta on samoin enteilty hajoamista ja kahtiajakoa, jos tuskin yhtä veristä kuitenkaan. Joka tapauksessa molemmissa tilanteissa tuloksena on molemminpuolinen turhautuminen ja kokemusmaailmojen kasvava eriytyminen. Uhkana on sen keskinäisen luottamuksen rapautuminen, jonka rakentaminen oli vuoden 1918 jälkeen elinehto ja jonka voi nähdä sitoneen suomalaisia yhteen 1930-luvun lopulta näihin päiviin, monista jännitteistä huolimatta.

Juuri pelko ykseyden hajoamisesta onkin suomalaisen kansalaistoimijuuden keskeinen läpileikkaava piirre koko tarkasteluajanjaksolla. Suomen kielen termiin ”kansalaisuus” on alusta alkaen kuulunut sekä ajatus monoliittisesta kansasta että tähän liittyvä epäpoliittisuus. Molemmissa 1800-luvulta juontavissa teemoissa voi nähdä yllättävän vahvaa jatkuvuutta nykypäivään saakka.[82] Tämä on suomalaisen kansalaisuuden määritelmän samanaikainen vahvuus ja heikkous muuttuvassa ja monimutkaistuvassa maailmassa: toisaalta veto kohti näennäisen ”epäpoliittista” konsensusta ja solidaarisuutta, toisaalta konfliktien kieltäminen ja käpertyminen kansalliseen identiteettiin.

82 Stenius 2003; Haapala 2017.

Kirjallisuus

Aatsinki, Ulla (2018) Vallankumouksen ja sosialismin lapset. Uuden työläissukupolven kasvattaminen Suomessa ja Tampereella 1919–1930. Teoksessa Tiina Lintunen & Anne Heimo (toim.) *Sisällissodan jäljet*. Väki voimakas 31. Helsinki: Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura, 181–212.

Ahlbäck, Anders (2014) *Manhood and the making of the military. Conscription, military service and masculinity in Finland, 1917–39*. Surrey: Ashgate.

Alapuro, Risto (1994) *Suomen synty paikallisena ilmiönä 1890–1933*. Helsinki: Hanki ja jää.

Alapuro, Risto (toim.) (1998) *Raja railona. Näkökulmia suojeluskuntiin*. Porvoo: WSOY.

Alapuro, Risto (2017) *Valtio ja vallankumous Suomessa*. Suom. Mikko Alapuro (alkup. 1988). Tampere: Vastapaino.

Alapuro, Risto, Liikanen, Ilkka, Smeds, Kerstin & Stenius, Henrik (toim.) (1987) *Kansa liikkeessä.* Helsinki: Kirjayhtymä.

Alasuutari, Pertti (2004) Suunnittelutaloudesta kilpailutalouteen. Miten muutos oli ideologisesti mahdollinen? *Yhteiskuntapolitiikka* 69:1, 3–16.

Arola, Pauli (2003) *Tavoitteena kunnon kansalainen. Koulun kansalaiskasvatuksen päämäärät eduskunnan keskusteluissa 1917–1924*. Kasvatustieteen laitoksen tutkimuksia 191. Helsinki: Helsingin yliopisto.

Bergholm, Tapio (2005) *Sopimusyhteiskunnan synty I. Työehtosopimusten läpimurrosta yleislakkoon. SAK 1944–1956*. Helsinki: Otava.

Blomberg, Helena, Hannikainen, Matti & Kettunen, Pauli (toim.) (2002) *Lamakirja. Näkökulmia 1990-luvun talouskriisiin ja sen historiallisiin konteksteihin*. Turku: Kirja-Aurora.

Böök, Einar (1919) Sosialipolitiikka ja lastenhuolto. Avajaispuhe pidetty köyhäinhoidontarkastuksen neuvottelukokouksessa 4 p. marraskuuta 1918. Teoksessa Einar Böök (toim.) *Edistyksen uralta*. Helsinki: Edistysseurojen kustannus, 188–197.

Eloranta, Jari (2005) Paljonko on paljon? Perspektiivejä Suomen sotilasmenojen kehitykselle maailmansotien välisellä ajalla. *Historiallinen Aikakauskirja* 103:4, 437–452.

Haapala, Pertti (1995) *Kun yhteiskunta hajosi. Suomi 1914–1920*. Helsinki: Edita.

Haapala, Pertti (2004) Väki vähenee – maatalousyhteiskunnan hidas häviö 1950–2000. Teoksessa Pirjo Markkola (toim.) *Suomen maatalouden historia, osa 3. Suurten muutosten aika. Jälleenrakennuskaudesta EU-Suomeen*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 233–254.

Haapala, Pertti (2006) Suomalainen rakennemuutos. Teoksessa Juho Saari (toim.) *Historiallinen käänne. Johdatus pitkän aikavälin historian tutkimukseen*. Helsinki: Gaudeamus, 91–124.

Haapala, Pertti (2017) Suomen tulevaisuuden historia. Teoksessa Nils Erik Villstrand & Petri Karonen (toim.) *Kulkemattomat polut. Mahdollinen Suomen historia*. Helsinki: Gaudeamus, 204–237.

Haapala, Pertti (2018) Kaaoksen monet juuret. Teoksessa Tuomas Tepora & Aapo Roselius (toim.) *Rikki revitty maa. Suomen sisällissodan kokemukset ja perintö*. Suom. Kati Pitkänen. Alkuteos *The Finnish Civil War 1918: History, Memory, Legacy* (2014). Helsinki: Gaudeamus, 27–51.

Haapala, Pertti & Peltola, Jarmo (2018) Elinkeinorakenne 1750–2000. Teoksessa Pertti Haapala (toim.) *Suomen rakennehistoria. Näkökulmia muutokseen ja jatkuvuuteen (1400–2000)*. Tampere: Vastapaino, 170–209.

Hannikainen, Matti (2012) Teollistuvan agraariyhteiskunnan sosiaaliturva. Teoksessa Matti Hannikainen & Jussi Vauhkonen (toim.) *Ansioiden mukaan. Yksityisalojen työeläkkeiden historia*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 13–49.

Harjula, Minna (2006) Kelvoton valtiokansalaiseksi? Yleisen äänioikeuden rajoitukset ja äänioikeusanomukset Suomessa 1906–1917. *Historiallinen Aikakauskirja* 104:4, 368–381.

Harjula, Minna (2007) *Terveyden jäljillä. Suomalainen terveyspolitiikka 1900-luvulla*. Tampere: Tampere University Press.

Harjula, Minna (2015) *Hoitoonpääsyn hierarkiat. Terveyskansalaisuus ja terveyspalvelut Suomessa 1900-luvulla.* Tampere: Tampere University Press.

Heikkinen, Sakari & Tiihonen, Seppo (2009) *Valtionvarainministeriön historia. 2. Kriisinselvittäjä: 1917–1966*. Helsinki: Edita.

Heinonen, Visa (2008) Vapaa-aika, matkailu, harrastukset. Teoksessa Kaj Häggman & Anssi Mäkinen (toim.) *Suomalaisen arjen historia, osa 4. Hyvinvoinnin Suomi*. Espoo: Weilin+Göös, 111–125.

Hentilä, Marjaliisa & Hentilä, Seppo (2016) *Saksalainen Suomi 1918*. Helsinki: Siltala.

Holli, Anne (1991) *Miehisestä tasa-arvosta kohti naisten käsitteellistä tilaa. Tasa-arvoasiain neuvottelukunnan tasa-arvopoliittinen diskurssi vv. 1972–86*. Helsinki: Helsingin yliopisto.

Ilmonen, Kai (1998) *Moderniteetti ja moraali.* Helsinki: Gaudeamus.

Immonen, Kari (1987) *Ryssästä saa puhua… Neuvostoliitto suomalaisessa julkisuudessa ja kirjat julkisuuden muotona 1918–1939*. Helsinki: Otava.

Julkunen, Raija (1987) *Työprosessi ja pitkät aallot. Työn uusien organisoitumismuotojen synty ja yleistyminen.* Tampere: Vastapaino

Julkunen, Raija (1993) Palveluvaltio ja sosiaaliset oikeudet. Teoksessa Veli Pelkonen (toim.) *Hyvinvointioikeus*. Jyväskylä: Suomen kaupunkiliitto & Suomen kunnallisliitto.

Julkunen, Raija (2001) *Suunnanmuutos. 1990-luvun sosiaalipoliittinen reformi Suomessa*. Tampere: Vastapaino.

Julkunen, Raija (2006) *Kuka vastaa? Hyvinvointivaltion rajat ja julkinen vastuu.* Helsinki: Stakes.

Junila, Marianne (2012) Wars on the home front. Mobilization, economy and everyday experiences. Teoksessa Tiina Kinnunen & Ville Kivimäki (toim.) *Finland in World War II. History, memory, interpretations.* Leiden: Brill, 191–232.

Junnila, Asta (2005) Taskuraharikkaat. *Tietoaika.* Tilastokeskus.fi. Http://www.stat.fi/tup/tietoaika/ta_06_05_taskuraharikkaat.html (viitattu 29.8.2018)

Kaarninen, Mervi (2009) Sotaorvot. Teoksessa Pertti Haapala & Tuomas Hoppu (toim.) *Sisällissodan pikkujättiläinen*. Helsinki: WSOY, 358–375.

Kallio, Johanna (2010) *Hyvinvointipalvelujärjestelmän muutos ja suomalaisten mielipiteet 1996–2006.* Helsinki: Kela.

Karonen, Petri (2015) Suomi vuonna yksi. Sodasta rauhaan siirtyminen valtakunnallisena ongelmana. Teoksessa Ville Kivimäki & Kirsi-Maria Hytönen (toim.) *Rauhaton rauha. Suomalaiset ja sodan päättyminen 1944–1950*. Tampere: Vastapaino, 175–207.

Kauhanen, Juhani & Miettinen, Asko (2015) Yhteiskunta henkilöstöjohtamisen toimintaympäristönä. Teoksessa Juhani Kauhanen & Sirkka Leppävuori & Leena Malin & Seppo Mansukoski (toim.) *Henkilöstöjohtaminen Suomessa 1960–2015: Ihmisistä on kysymys.* Helsinki: Aalto-yliopisto, 76–87.

Kekkonen, Urho (1952) *Onko maallamme malttia vaurastua?* Helsinki: Otava.

Kemppainen, Ilona (2006) *Isänmaan uhrit. Sankarikuolema Suomessa toisen maailmansodan aikana.* Bibliotheca Historica 102. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Kemppainen, Pentti (2001) *Radion murros. Julkisradioiden kanavauudistus Norjassa, Ruotsissa ja Suomessa.* Viestinnän julkaisuja 4. Helsinki: Yliopistopaino.

Kettunen, Pauli (1986) *Poliittinen liike ja sosiaalinen kollektiivisuus. Tutkimus sosialidemokratiasta ja ammattiyhdistysliikkeestä Suomessa 1918–1930*. Historiallisia Tutkimuksia 138. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Kettunen, Pauli (1994) *Suojelu, suoritus, subjekti. Työsuojelu teollistuvan Suomen yhteiskunnallisissa ajattelu- ja toimintatavoissa*. Historiallisia Tutkimuksia 189. Helsinki: SHS.

Kettunen, Pauli (2008) *Globalisaatio ja kansallinen me. Kansallisen katseen historiallinen kritiikki.* Tampere: Vastapaino.

Kettunen, Pauli (2015) Hyvinvointivaltion yhteiskunta. Teoksessa Janne Autto & Mikael Nygård (toim.) *Hyvinvointivaltion kulttuurintutkimus.* Rovaniemi: Lapland University Press, 71–109.

Kivimäki, Ville (2012) Militärpsykologi och föränderliga uppfattningar om män. Finländska soldater som föremål för psykologiska observationer 1944–1956. *Historisk Tidskrift för Finland* 97:1, 95–126.

Kivimäki, Ville (2015) Uusi Suomi. Sotasukupolvi ja sodanjälkeinen aika. Teoksessa Ville Kivimäki & Kirsi-Maria Hytönen (toim.) *Rauhaton rauha. Suomalaiset ja sodan päättyminen 1944–1950*. Tampere: Vastapaino, 285–321.

Kivimäki, Ville & Tepora, Tuomas (2012) Meaningless death or regenerating sacrifice? Violence and social cohesion in wartime Finland. Teoksessa Tiina Kinnunen & Ville Kivimäki (toim.) *Finland in World War II. History, memory, interpretations*. Leiden: Brill, 233–275.

Koivisto, Hanne (2016a) Intohimoja isänmaasta. Teoksessa Marjo Kaartinen & Hannu Salmi & Marja Tuominen (toim.) *Maamme. Itsenäisen Suomen kulttuurihistoria*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 103–124.

Koivisto, Hanne (2016b) Nuoren valtion avohaavat. Teoksessa Marjo Kaartinen & Hannu Salmi & Marja Tuominen (toim.) *Maamme. Itsenäisen Suomen kulttuurihistoria*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 13–28.

Koivuniemi, Jussi (1998) Isänmaan asialla vai petturin tiellä? Lakonmurtajat Suomessa 1920-luvun lopun lakoissa. Teoksessa Kirsi-Marja Tuominen & Jussi Koivuniemi & Sari Oikarinen & Jarmo Oikarinen (toim.) *Kansa ja kumous. Modernin Euroopan murroksia 1880–1930*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 87–110.

Komiteanmietintö 1907: 17a.

Komiteanmietintö 1971: A 25.

Kröger, Teppo (1996) Kunnat valtion valvonnassa? Teoksessa Jorma Sipilä (toim.) *Sosiaalipalvelujen Suomi*. Porvoo: WSOY.

Kuisma, Markku (2004) *Kahlittu raha, kansallinen kapitalismi. Kansallis-Osake-Pankki 1940–1995*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Kuisma, Markku (2016) *Valtion yhtiöt*. Helsinki: Siltala.

Kuusi, Pekka (1948) *Suomen viinapulma gallup-tutkimuksen valossa*. Helsinki: Otava.

Kuusi, Pekka (1961) *60-luvun sosiaalipolitiikka*. Porvoo: WSOY.

Laine, Jaana, Fellman, Susanna, Hannikainen, Matti & Ojala, Jari (toim.) (2019) *Vaurastumisen vuodet. Suomen taloushistoria teollistumisen jälkeen*. Helsinki: Gaudeamus.

Laurent, Helene (2012) War and the emerging social state. Social policy, public health and citizenship in wartime Finland. Teoksessa Tiina Kinnunen & Ville Kivimäki (toim.) *Finland in World War II. History, memory, interpretations*. Leiden: Brill, 315–354.

Leminen, Pia (1996) Kohtaamisia ja väistöjä. Rajankäyntiä 1930-luvun tehdasyhdyskunnassa. Teoksessa Marjatta Rahikainen (toim.) *Matkoja moderniin*. Historiallinen arkisto 107. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura, 167–186.

Lindberg, Hanna (2014) *Mannen som objekt och problem. Heikki Waris och betydelsen av kön i vetenskaplig socialpolitik, ca 1930–1970. Turku: Åbo Akademi.*

Malinen, Antti (2007) Työmiesten ja perheenemäntien väsymyksestä käyty keskustelu 1920–1940-luvuilla. *Historiallinen Aikakauskirja* 105:2, 180–190.

Mansner, Markku (1981) *Suomalaista yhteiskuntaa rakentamassa. Suomen Työnantajain Keskusliitto 1907–1940*. Jyväskylä: Teollisuuden kustannus.

Markkola, Pirjo (1994) *Työläiskodin synty. Tamperelaiset työläisperheet ja yhteiskunnallinen kysymys 1870-luvulta 1910-luvulle*. Historiallisia Tutkimuksia 187. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.

Mattila, Markku (1999) *Kansamme parhaaksi. Rotuhygienia Suomessa vuoden 1935 sterilisointilakiin asti.* Bibliotheca Historica 44. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Mattila, Markku (2003) Rotuhygienia ja kansalaisuus. Teoksessa Ilpo Helén & Mikko Jauho (toim.) *Kansalaisuus ja kansanterveys.* Helsinki: Gaudeamus, 110–127.

Metteri, Anna (2012) *Hyvinvointivaltion lupaukset, kohtuuttomat tapaukset ja sosiaalityö*. Acta Universitatis Tamperensis 1778. Tampere: Tampereen yliopisto.

Mielonen, Erkki (1968) *Pelko ja pakokauhu. Henkinen paine sodassa*. Helsinki: Kauppiaitten Kustannus.

Millward, Robert (2013) *The state and business in the major powers. An economic history, 1815–1939*. Lontoo: Routledge.

Nevala-Nurmi, Seija-Leena (2012) *Perhe maanpuolustajana. Sukupuoli ja sukupolvi Lotta Svärd- ja suojeluskuntajärjestöissä 1918–1944*. Tampere: Tampere University Press.

Nieminen, Saul (1945) *Nuoriso lähettää hätämerkkejä*. Helsinki: Kristillinen Palveluskeskus.

Nuorteva, Jussi (1987) *Suomen vankeinhoidon historiaa, osa 4. Vangit – vankilat – sota. Suomen vankeinhoitolaitos toisen maailmansodan aikana*. Helsinki: Oikeusministeriön vankeinhoito-osasto & Valtion painatuskeskus.

Ojakangas, Mika, (2003) J. V. Snellman ja kansallinen kasvatus. Teoksessa Jukka Rantala (toim.) *Koulu ja yhteiskunta historiallisessa perspektiivissä*. Helsinki: Historiallis-yhteiskuntatiedollisen kasvatuksen tutkimus- ja kehittämiskeskus, 47–61.

Ojala, Jari & Nevalainen, Pasi (2019) Liikenne. Teoksessa Jaana Laine, Susanna Fellman, Matti Hannikainen & Jari Ojala (toim.) *Vaurastumisen vuodet. Suomen taloushistoria teollistumisen jälkeen*. Helsinki: Gaudeamus, 176–194.

Onnismaa, Eeva-Leena (2010) *Lapsi, lapsuus ja perhe varhaiskasvatusasiakirjoissa 1967–1999*. Helsinki: Helsingin yliopisto.

Outinen, Sami (2015) *Sosiaalidemokraattien tie talouden ohjailusta markkinareaktioiden ennakointiin. Työllisyys sosiaalidemokraattien politiikassa Suomessa 1975–1998*. Helsinki: Into.

Paavilainen, Marko (2010) *Aina valmiina. Partioliike Suomessa 1910–2010*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Pietiäinen, Jukka-Pekka (1988) *Suomen Postin historia (osa 2)*. Helsinki: Posti- ja telelaitos.

Poijärvi, L. Arvi P. (1944) Aseveljeydestä kansalaisveljeyteen. Teoksessa O. A. Kärnä (toim.) *Arkielämän aseveljeyttä. Kirja päivänkysymyksistä opettajille ja muille kansalaisille*. Helsinki: WSOY, 12–17.

Pulkkinen, Tuija (2003) Valtio. Teoksessa Matti Hyvärinen, Jussi Kurunmäki, Kari Palonen, Tuija Pulkkinen & Henrik Stenius (toim.) *Käsitteet liikkeessä. Suomen poliittisen kulttuurin käsitehistoria*. Tampere: Vastapaino, 213–255.

Pulma, Panu (1996) *Valtion lainoista VALTAVAAN. Kunnan ja valtion suhde sosiaalitoimen valtionapujärjestelmän kehityksessä 1918–1982*. Tutkimuksia 60. Helsinki: Stakes.

Pylkkänen, Ali (2001) *Suojeluskuntalaiset – keitä he olivat? Vapaaehtoisten maanpuolustajien sosiaalinen kerrostuneisuus 1917–1944*. Helsinki: Maanpuolustuskorkeakoulu.

Rantala, Jukka (2010) *Suomalaisen opettajan poliittinen orientaatio*. Helsinki: Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura.

Rollings, Neil (2013) Cracks in the post-war Keynesian settlement? The role of organised business in Britain in the rise of neoliberalism before Margaret Thatcher. *Twentieth-Century British History* 24:4, 637–659.

Saari, Juho (2010) Suomalainen konsensus. Korpilammen konferenssi (1977) käännekohtana. *Yhteiskuntapolitiikka* 75:5, 469–487.

Saari, Juho (toim.) (2016) *Yksinäisten Suomi*. Helsinki: Gaudeamus.

Siisiäinen, Martti (2004) Kansalais- ja järjestötoiminta. Teoksessa Sami Borg (toim.) *Mahdollisuuksien maa. Kartoitusta ja puheenvuoroja suomalaisen kansalaisvaikuttamisen tutkimuksesta*. Helsinki: Oikeusministeriö, 112–117.

Siltala, Juha (1985) *Lapuan liike ja kyydityksen 1930*. Helsinki: Otava.

Siltala, Juha (2004) *Työelämän huonontumisen lyhyt historia. Muutokset hyvinvointivaltion ajasta globaaliin hyperkilpailuun*. Helsinki: Otava.

Siltala, Juha (2018) Ratkaisuna sota, jota kukaan ei tahtonut. Teoksessa Tuomas Tepora & Aapo Roselius (toim.) *Rikki revitty maa. Suomen sisällissodan kokemukset ja perintö*. Suom. Kati Pitkänen. Alkuteos *The Finnish Civil War 1918: History, Memory, Legacy* (2014). Helsinki: Gaudeamus, 52–81.

Silvennoinen, Oula, Roselius, Aapo & Tikka, Marko (2016) *Suomalaiset fasistit. Mustan sarastuksen airuet*. Helsinki: WSOY.

Similä, Yrjö (1921) Asuntokysymys. Sen merkitys nykyoloissa. *Helsingin Sanomat* 18.3.1921.

Stenius, Henrik (2003) Kansalainen. Teoksessa Matti Hyvärinen, Jussi Kurunmäki, Kari Palonen, Tuija Pulkkinen & Henrik Stenius (toim.) *Käsitteet liikkeessä. Suomen poliittisen kulttuurin käsitehistoriaa.* Tampere: Vastapaino, 309–362.

Sulkunen, Irma (1986) *Raittius kansalaisuskontona. Raittiusliike ja järjestäytyminen 1870-luvulta suurlakon jälkeisiin vuosiin*. Historiallisia tutkimuksia 134. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.

Sulkunen, Irma (1987) Naisten järjestäytyminen ja kaksijakoinen kansalaisuus. Teoksessa Risto Alapuro & Ilkka Liikanen & Kerstin Smeds & Henrik Stenius (toim.) *Kansa liikkeessä*. Helsinki: Kirjayhtymä, 157–175.

Sysiharju, Karoliina (2012) *Pitkäniemi sodassa 1939–1947*. Nokia: Pitkäniemen sairaalan perinneyhdistys.

Tarjamo, Kerttu (2006) Kansakunnan tulevaisuutta pelastamassa. Viranomaisten keskustelu rikollisuudesta 1940- ja 1950-luvun Suomessa. Teoksessa Petri Karonen & Kerttu Tarjamo (toim.) *Kun sota on ohi. Sodista selviytymisen ongelmia ja niiden ratkaisumalleja 1900-luvulla.* Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 341–376.

Tarkka, Jukka (2002) *Uhan alta unioniin. Asennemurros ja sen unilukkari Eva*. Helsinki: Otava.

Temmes, Markku (2003) Valtionhallinto: jatkuvuutta ja muutosta. Teoksessa Pasi Saukkonen (toim.) *Paikkana politiikka. Tietoja ja tulkintoja Suomen poliittisesta järjestelmästä.* Helsinki: Yliopistopaino, 184–212.

Tiihonen, Seppo (1996) Kohti uutta hallitsemismallia. Teoksessa *Suomen keskushallinnon historia 1809–1996*. Helsinki: Edita & Hallintohistoriakomitea, 517–546.

Tikka, Marko (2006) *Valkoisen hämärän maa? Suojeluskuntalaiset, virkavalta ja kansa 1918–1921.* Historiallisia tutkimuksia 230. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Toninelli, Pier-Angelo (toim.) (2000) *The Rise and Fall of State-owned Enterprise in the Western World*. Cambridge: Cambridge University Press.

Tuomaala, Saara (2004) *Työtätekevistä käsistä puhtaiksi ja kirjoittaviksi. Suomalaisen oppivelvollisuuskoulun ja maalaislasten kohtaaminen 1921–1939*. Bibliotheca Historica 89. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Turunen, Harri (2004) *Suomalainen kotiseutuliike 1945–2000*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Valtonen, Heli (2004) *Minäkuvat, arvot ja mentaliteetit. Tutkimus 1900-luvun alussa syntyneiden toimihenkilönaisten omaelämäkerroista*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.

Vares, Vesa (2017) *Suomalaiskansallinen Kokoomus, osa IV. Korpivaelluksella vallan kahvaan. Kansallisen kokoomuspuolueen historia 1966–1987*. Jyväskylä: Docendo.

Vartola, Juha (2006) *Näkökulmia byrokratiaan.* Tampere: Tampereen yliopistopaino.

Waris, Heikki (1948) *Suomalaisen yhteiskunnan rakenne*. Helsinki: Otava.

Yliaska, Ville (2014) *Tehokkuuden toiveuni. Uuden julkisen johtamisen historia Suomessa 1970-luvulta 1990-luvulle*. Helsinki: Into.

Ylikangas, Heikki (1996) Suomen tasavallan virkamieseliitti. Teoksessa *Suomen keskushallinnon historia 1809–1996*. Helsinki: Edita & Hallintohistoriakomitea, 809–929.